

Міністерство освіти і науки України

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

**Воєнні кампанії на Східному фронті 1943-1945 рр. : стратегічні операції , їх
наслідки та вплив на завершення Другої світової війни**

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)

Освітня програма «Середня освіта (Історія)»

Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»
Дині Олексія Юрійовича

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

доктор історичних наук , професор
кафедри всесвітньої історії та
релігієзнавства Алексієвець Л. М.

РЕЦЕНЗЕНТ:

Тернопіль –2026

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження	6
Розділ II. Загальна воєнно-політична ситуація на Східному фронті на початку 1943 року, бойові дії 1943-1944 рр.....	9
Розділ III. Воєнні дії у період 1944-1945 рр.....	20
Розділ IV. Значення бойових дій 1943-1945 рр. для результатів Другої світової війни.....	46
Розділ V. Місце питання воєнних дій 1943-1945 рр. у шкільному курсі історії.....	50
Висновки.....	53
Список використаних джерел.....	56

Вступ.

Актуальність теми. Друга світова війна – одна з основних тем у дослідженні історії XX ст., що має важливе ідеологічне та політичне значення та впливає на формування порядку денного і сьогодні.

Одним із найважливіших театрів воєнних дій став Східний фронт. Безумовно, саме у війні з СРСР зламався міф про непереможність німецької армії, що особливо проявилось на завершальному її етапі. Провали вермахту в низці операцій, зрештою, привели до розвалу лінії оборони та масштабного відступу. Також важко переоцінити важливість фронту у війні, адже саме на Сході Німеччина втратила основну частину свого ресурсу, що і стало однією з причин її поразки. До того ж, питання вкладу СРСР є станом на сьогодні величезним полем для маніпуляцій ще з часів Й. Сталіна, а також стало одним із стовпів сучасної авторитарної та шовіністичної політики рф. З огляду на це, актуальність дослідження полягає у необхідності подальшого дослідження теми німецько-радянської війни на завершальному етапі для поглиблення знань із даної проблеми як для суто наукових, так і політичних та суспільних цілей.

Методичний аспект актуальності проявляється у досить значному акценті на події Другої світової війни у шкільному курсі історії, і разом з тим його заангажованості в ряді питань та термінів. Ця робота може стати частиною підґрунтя для переосмислення та розробки нових навчальних матеріалів, що сприятиме викоріненню відверто застарілих та радянських наративів. Крім того, нові підходи до навчання дозволять більш правдиву та цілісну картину тих подій, що дозволить убезпечити їх від шкідливих маніпуляцій у майбутньому. У контексті сучасності ця проблема виходить на передній план у зв'язку із посиленням та інтенсифікацією російських ІІСО та пропагандистських кліше.

Метою дослідження є визначення основних напрямків та цілей воєнних кампаній Німеччини та Радянського Союзу на Східному фронті, їх наслідки та вплив на завершення Другої світової війни.

Для досягнення мети необхідно вирішити низку **завдань**, зокрема:

- з'ясувати передумови та причини провалу Рейху на Східному фронті;
- визначити принципи воєнної діяльності та вплив наказів німецького командування на хід бойових дій в окреслений період;
- проаналізувати хід воєнних кампаній на Східному фронті та їх вплив на перебіг Другої світової війни у 1943-1945 рр.;
- дослідити особливості завершального етапу війни між СРСР та Німеччиною;
- прослідкувати хід воєнних операцій Третього Рейху в період з 1943 по 1945 рр.;
- акцентувати увагу на битвах, що призвели до поразок та розгрому нацистської Німеччини на Східному фронті.

Об'єкт дослідження – німецько-радянська війна на завершальному її етапі (1943-1945 рр.).

Предмет дослідження – воєнні операції Третього Рейху на Східному фронті (як наступальні, так і оборонні).

Методологічна база дослідження – це принципи історизму та об'єктивності, що є основою цілісного розгляду проблематики цієї теми й історіографії. Принцип історизму дозволяє нам дослідити події, процеси та явища, відштовхуючись від тогочасних особливостей соціокультурного життя. Принцип об'єктивності дає змогу дослідити тематику, незважаючи на наші історичні погляди, переконання та очікування. Дослідження здійснено на основі відомих нам методів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, проблемно-хронологічного, синхроністичного, історико-порівняльного. При їх застосуванні можна цілісно та комплексно дослідити тему, враховуючи особливості розвитку взаємовідносин між політичними суб'єктами Європи в досліджуваний період.

Наукова новизна і теоретичне значення полягає в здійсненій спробі детального і повного висвітлення подій, що відбувались між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом в заданий період. Зазначимо, що вітчизняна історіографія, на жаль, мало приділяє уваги досліджуваній тематиці, тому вкрай

важливо її розширювати. Також вдалося зрозуміти ступінь дослідження питання, що дозволить сформулювати подальші потреби та механізми його вивчення.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1943-1945 рр., який визначено темою. Це дозволяє якісно та цілісно розглянути конфлікт між ворогуючими державами, зазначених у бакалаврській роботі.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Радянського Союзу Східної Європи та нацистської Німеччини.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теорія та висновки, висвітлені у роботі, можуть бути використані в подальшій науковій та педагогічній діяльності, зокрема:

- при підготовці монографічних робіт про історичних діячів чи процеси досліджуваного періоду;
- у розробці дидактичних матеріалів для уроків історії в школі;
- як частина наукового обговорення проблеми та дискусій у відповідних колах;
- при створенні та проведенні позаурочних заходів у рамках теми.

Апробація результатів дослідження здійснена за допомогою презентації результатів дослідження в межах наукової конференції на базі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених» (2025 р.).

Структура наукової роботи визначається змістом, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг становить 60 сторінок (53 сторінок основного тексту), список використаних джерел складає 61 позицію.

Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження

На сьогоднішній момент можемо сказати, що, попри засекреченість чималої частини документів, присвячених темі Другої світової війни, можемо сказати, що як джерельна, так і історіографічна база є значущою як українські, так і іноземні, що, своєю чергою, дозволяє в повній мірі дослідити питання.

Почнемо із джерельної бази. В даний момент дослідники мають в своєму розпорядженні такі матеріали:

- воєнні плани сторін та, почасти, спогади військовослужбовців різних рангів щодо їх планування та виконання;
- спогади очевидців про бойові дії та їх наслідки на місцях;
- директиви та накази державних діячів того періоду, що стосувалися ведення операцій.

Крім них, є ще чимало інших документів та першоджерел (мапи, фото- і відеоматеріали та ін.). Всі вони зберігаються в низці державних установ як в Україні, так і за кордоном. Зокрема, такими є Федеральний архів Німеччини, Архіви Арользена — Міжнародний центр нацистських переслідувань, Військовий архів у Фрайбурзі, Регіональні державні архіви ФРН та інші; Галузевий державний архів СБУ в Києві, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в Києві, Галузевий державний архів Міністерства оборони України, Центральний державний історичний архів України у Львові й чимала кількість інших. Також документи з радянської сторони зберігаються у центральних державних архівах Москви і Санкт-Петербурга, проте значна їх частина досі є засекреченою, що представляє проблеми у формуванні цілісної картини тих подій. Ба більше, здавалось би, найбільш базове питання — втрати під час бойових дій. Станом на сьогодні через закритість російських установ на запитання досі немає чіткої відповіді. Проте, незважаючи на все, наявних джерел, як ми вже зазначили, вистачить для

формування чіткого розуміння бойових дій Третього Рейху на Східному фронті в 1943-1945 рр.

Історіографічна база також не відстає. Актуальність та популярність теми призвели до створення значної кількості ґрунтовних праць, зокрема статей, монографій та багатотомних видань. В Україні вони є як перекладними, так і власне українськими. При цьому варто відзначити різноманітність направлення робіт. В них аналізується цілий спектр аспектів Другої світової війни та бойових дій, а саме:

- хроніки тих подій;
- аналітичні праці про тактику ведення бойових дій на різноманітних фронтах (зокрема і Східному);
- біографічні та автобіографічні роботи, що висвітлюють особистостей, які безпосередньо брали участь у подіях (солдати, нижчі офіцери, кореспонденти) або ж керували перебігом (вищі офіцери, керівники держав та ін.);
- ґрунтовні видання, у яких автори детально описували становище та ін.

Серед всесвітньо визнаних учених проблематикою займаються Ентоні Бівор, Макс Гейгстінґс, Тімоті Снайдер, Дейв МакКін, Ніколас Стадґардт, Лоренс Ріс, а також низка більш фахових дослідників.

В Українській історіографії також існує прошарок істориків, що займаються проблемою. Досить часто їхні роботи зачіпають не лише саму війну, але і участь українського національно-визвольного руху в ній, через що, з одного боку, робиш їх більш нішевими, а з іншого, дозволяють пролити світло на місцевий контекст бойових дій. Така багатовекторність уможливлує полегшення сприйняття матеріалу щодо питання як в науковій спільності, так і в суспільних колах. На сьогодні такими дослідниками є Олександр Борисенко, Світлана Бобилева, Андрій Галушка, Андрій Харук, Іван Патриляк, Володимир В'ятрович, Сергій Плохій, Роман Пономаренко та інші. Саме доробки цих та багатьох інших

авторів дозволяють створити та систематизувати українську наукову думку та інтерпретацію ходу бойових дій на Східному фронті у період 1943-1945 років.

Як висновок, потрібно сказати, що сучасні дослідники, попри закритість чималої частини інформації, мають значний матеріал для проведення аналізу та наукових досліджень, а зважаючи на те, що чимала кількість аспектів досі слабо досліджена, особливо в Україні, це відкриває можливості для розвитку молодих вчених.

Розділ II. Загальна воєнно-політична ситуація на Східному фронті на початку 1943 року, бойові дії 1943-1944 рр.

Після програву у битві під Сталінградом фюрер та його генерали почали усвідомлювати, що виграти кампанію проти СРСР неможливо. Після ліквідації 6-ї армії Паулюса стало зрозуміло, що вермахт не витримає ще один такий удар, а під загрозою доля всієї Німеччини. Гітлеру було відомо про чвари між союзниками, і він сподівався впертою обороною і нанесенням ворогу великих втрат зупинити радянський наступ на сході, добитися розколу коаліції та укласти мир з союзниками на заході. В свою чергу командувач групи армій «Південь» Еріх фон Манштейн висловив думку про те, що від літнього наступу 1943 року варто відмовитись, перейшовши до тактики оборони та зачекати слушного моменту, коли вермахт перейде на високотехнологічне озброєння яке забезпечить Німеччині значну перевагу над РСЧА.

Проте фюрер мислив не як стратег, а як політик. Після втрати значної частини війська він розраховував на перемир'я зі Сталіном на умовах збереження за собою захопленої території совєтів. Щоб змусити СРСР до принизливого миру, необхідна була нищівна перемога і її німецьке командування розраховувало здобути під Курськом.

На основі пропозиції Манштейна 15 квітня Гітлер видав цілком таємний наказ № 6, в якому зазначалось: «Я вирішив, як тільки дозволять погодні умови, провести операцію «Цитадель» – перший наступ у цьому році. Цьому наступу надається вирішальне значення. Він має принести швидкий і вирішальний успіх. Наступ поверне в наші руки ініціативу на весну й літо поточного року.» [5, с. 309].

Щоб атакувати Курськ, Гітлер зосередив більшість частин вермахту та дивізії СС, а також 480 «тигрів» та «пантер» [12, с. 428], однак обмежений масштаб операції говорив що у Рейху вичерпуються ресурси. Отримавши інформацію про це, оточення переконало Сталіна дозволити німцям взяти ініціативу в свої руки. Упродовж весни і літа червоноармійці спорудили п'ять

ліній оборони, а також співвідношення між кількістю техніки цих двох армій було колосальним, яке визначалось як 1:3.

Однак мало хто з німців тішив себе ілюзіями щодо успіху «Цитаделі». Лейтенант Карл Фрідріх Брандт записав у своєму щоденнику «Як пощастило тим, хто загинув у Франції і Польщі. Вони ще могли вірити у перемогу» [12, с. 429].

Через два тижні після підписання плану «Цитаделі», фюрер провів підсумкову нараду, на якій багато німецьких генералів раптово запротестували щодо проведення операції. Зокрема, Гюнтер фон Клюге та Вальтер Модель опираючись на дані аеро-фото розвідки, доводили фюреру, що на даній ділянці фронту ворог підготував глибоку та добре організовану оборону. Обидві сторони вибрали тактику очікування, щоб розбити тих, хто піде в атаку першим. Зрештою, фюрер погодився перенести початок операції «Цитадель» на місяць зі словами: «Невдачі не повинно бути.».

4 Липня німецькі моторизовані підрозділи дивізії «Гроссдойчланд» та 11-ї танкової дивізії зробили спробу атакувати передові дивізії радянських військ в районі Белгорода [3, с. 507]. Під час рейду розвідники захопили в полон німецького «язика», який розповів, що початок наступу призначено на 3:00 ночі 5 липня, а також повідомив про новітній танк Третього Рейху «Тигр», який німецьке командування збиралось використати у цій битві. Згодом слова полоненого передали генералу Рокоссовському, і той віддав наказ розпочати масовану артилерійський удар по позиціях 9-ї армії ген. Вальтера Моделя о 2:20 ночі. Жуков зателефонував у «ставку» і доповів про початок битви.

Однак варто зазначити, що Сталін припустився тих самих помилок, що і в 1941 році. Артилерійський удар завдано занадто рано, коли німецькі солдати ще спали, а танки перебували в очікуванні на місцях дислокації, тож втрати серед вермахту були мінімальними. Набагато ефективнішим виявився психологічний ефект обстрілу німецьких позицій. Вальтер Модель та Еріх фон Манштейн

вирішили, що Червона армія готується до атаки, через що перенесли початок операції на півтори години.

Бої на південному схилі виступу розпочалися ввечері 4 липня 1943 року, коли німецька піхота розпочала атаки з метою захоплення висот для артилерійських спостережних постів перед генеральним штурмом. Під час цих атак було захоплено низку командних та спостережних постів Червоної Армії вздовж першої головної смуги оборони. До 16:00 частини панцергренадерської дивізії «Велика Німеччина», 3-ї та 11-ї танкових дивізій захопили село Бутово та до півночі продовжили захоплення Герцовки. Близько 22:30 Ватутін наказав 600 гарматам, мінометам та реактивним установкам «Катюша» Воронезького фронту обстріляти передові німецькі позиції, зокрема позиції II танкового корпусу СС. Рано вранці 5 липня ВПС розпочали великий рейд на німецькі аеродроми, сподіваючись знищити Люфтваффе ще на землі. Спроба раптового бомбардування провалилася, а підрозділи радянської авіації зазнали значних втрат. Згодом німці підняли в повітря літаки, які не змогли знищити совети, розпочалась велика повітряна битва, яка закінчилась перемогою Люфтваффе. Того ж дня, о 5:00 ранку пролунала команда «Танки—вперед!», і броньовані клини рушили на радянські позиції. Через присутність «тигрів» на передовій в німецьких солдатів значно підвищився бойовий дух. З цього приводу німецький сигнальник записав у своєму щоденнику: «Гадаю, що цього разу ми завдамо росіянам гарного прочухана» [3, с. 508].

Ген. Герман Гот атакував південний сектор трьома групами: зліва наступала дивізія «Гроссдойчланд», фланги якої прикривали 3 та 11-та дивізії, по центру в атаку пішли 4 танкові дивізії СС, на півдні діяла армійська група «Кемпф», що просунулась значно далі, ніж інші війська, а на півночі Модель спрямував удар на Понирі. Він вирішив здійснити свої перші атаки, використовуючи піхотні дивізії, посилені штурмовими гарматами та важкими танками, за підтримки артилерії та Люфтваффе. Роблячи це, він прагнув зберегти бронетанкову силу своїх танкових дивізій, щоб використовувати її для подальшого використання

після прориву оборони Червоної Армії. Після досягнення прориву танкові війська мали просуватися крізь Курськ. Ян Мешен, майор штабу Моделя, пізніше зазначив, що Модель очікував прориву на другий день. Якщо прорив все ж таки відбудеться, найкоротша затримка у підведенні танкових дивізій дасть Червоній Армії час на реакцію. Командири його корпусів вважали, що прорив вкрай мало ймовірний. Після попереднього бомбардування та контрбомбардування Червоної армії, 9-та армія розпочала наступ о 05:30 5 липня. Дев'ять піхотних дивізій та одна танкова дивізія з приданими штурмовими гарматами, важкими танками та винищувачами танків просунулися вперед. Дві роти танків «Тигр» були передані 6-й піхотній дивізії та були найбільшим окремим угрупованням «Тигрів», задіяним того дня. Їм протистояли 13-та та 70-та армії Центрального фронту.

Попри перші успіхи, німецька армія не змогла здійснити прориву до Курська та зазнала значних втрат. За даними штабу В. Моделя, 50% машин 4 танкової армії (458 одиниць) виведені з ладу [12, с. 431]. Користуючись цим становищем, через кілька днів частини РСЧА під командуванням Г. Жукова, К. Рокосовського, М. Ватутіна та ін. почали підготовлювали сили до контрудару. Проте, наступ ускладнювався щільністю військ та технічною перевагою вермахту. Зокрема, німецькі «Тигри» знищували Т-34 із відстані 2 км, коли у той же час радянські машини не могли досягти противника на такій ж дистанції, теж саме стосувалося й інших видів озброєння [3, с. 511]. Також проблемою була наявність новітніх одиниць Рейху на фронті, таких як «Панцершреки» та «Елефанти» (по-іншому «Фердинанди»). Та, незважаючи на все, «ставка» вирішила діяти. Для посилення радянських військ, а також розуміючи важкість ситуації на фронті, 5 гвардійську танкову армію ген. П. Ротмістрова передислокували із степового фронту Конєва на поміч Ватутіну [3, с. 512]. Позиційні бої продовжувались аж до 12 липня, коли наступ німецької армії остаточно захлинувся. Тоді ж сили Жукова розпочали операцію «Кутузов». Для успішного її проведення совети задіяли також частини, що підпорядковувалися

Ватутіну, зокрема і 5 танкову армію [3, с. 516]. Бій вівся досить неорганізовано. Як передавали очевидці, на радіостанціях плуталися німецькі та радянські повідомлення [12, с. 432]. Також розуміючи високу ймовірність німецьких повітряних атак перед виступом порядків РСЧА, командування вирішило замаскувати Т-34 за допомогою листя і дерев під пагорбами. Ротмістров, зрозумівши, що авіаудар минув, а війська СС виманили в поле «катюші», наказав вивести зі схованки танкові клини та ввести їх у бій [3, с. 516]. Для німецьких з'єднань поява додаткової техніки противника стала шоком, враховуючи і те, що підкріплень з боку вермахту просто не виявилось. Також далася взнаки висадка союзників на Сицилії, яка віднімала ще більше ресурсів Рейху. Вже 13 липня А. Гітлер наказав зупинити операцію «Цитадель» та перекинути 2 танкові дивізії СС на Південь Італії [12, с. 432]. Для німецького війська під Курськом це означало повне фіаско. Фактично, серед вищого офіцерства вермахту на тому відтинку проти РСЧА лишився тільки В. Модель. Попри протести Гота та Манштейна, фюрер ухвалив рішення. Проте, його вдалося відтермінувати до моменту покращення становища на фронті. Таким чином, до 17 липня Армійська група «Кемпф» змогла з'єднатися із частинами Г. Гота та тимчасово стабілізувати ситуацію. Після цього 2-ий танковий корпус СС перекинули до Італії, цим самим ослабивши німецьку оборону під Курськом. Ще одну проблему становили радянські партизани в тилу. Для окупаційної влади вони були, як кістка в горлі, лише станом на липень 1943 р. загони влаштували близько 430 підривів залізниць [12, с. 433]. Доля тих радянських громадян, кого насильницьки мобілізували до лав вермахту, та які потрапили до рук партизан, була жахливою. Здебільшого, їх розстрілювали.

Всі вказані фактори свідчили про одне: німецькому фронту на Курській дузі кінець. Розуміючи всю складність ситуації, Модель вимагав від Гітлера дозволу на відведення військ із проблемної ділянки. 22 липня він отримав такий дозвіл та почав підготовку до відходу з-під Орла [3, с. 518]. Проте, Червона армія не збиралася відпускати армію противника так просто, тому почали нову атаку з

метою завдати Моделю якнайбільших втрат. Через це бої під Курськом продовжувались до 25 липня [12, с. 433]. 3 серпня Конєв розпочав операцію «Румянцев» – атаку з боку Белгорода на Харків [5, с. 321]. Продовження радянського наступу стало для німців катастрофою місцевого масштабу та початком великого відступу з радянської території. Разом з тим, РСЧА вела наступ на північній ділянці дуги. 5 серпня совети захопили Орел, фактично завершивши цим битву під Курськом, проте німці встигли відступити, таким чином врятувавши від оточення і полону свої частини. 18 серпня радянські війська зайняли Брянськ, але в той же час вермахт завдав контрудару, проте безрезультатно [3, с. 519]. Німецька армія намагалась спинити просування сил СРСР, тому своєю точкою опори вибрала Харків. Саме там Гітлер наказав тримати оборону якомога довше для того, щоб не деморалізовувати власних союзників та стабілізувати фронт. Проте, ця авантюра завершилася крахом, і з важкими втратами. Вермахт 22 серпня відступив із Харкова [5, с. 321], але бої на околицях міста тривали аж до 28 серпня. Гітлер і надалі розраховував на патову ситуацію на фронті і мирний договір із москвою на лінії зіткнення. Основним його аргументом щодо такого розвитку подій були зведення штабу щодо втрат РСЧА, а саме 12 млн осіб із початку війни. Він вважав, що людський ресурс советів має скоро вичерпатися. Проте ця ідея, як і чимало інших, виявилися хибними. Провали особисто фюрера та німецького командування загалом привели до поразки Рейху під Курськом. Людські втрати були катастрофічними як для такої невеликої битви: на Курському виступі сили Моделя втратили близько 50 тис. осіб, в той же час на тих же позиціях радянська армія втратила до 180 тис. осіб в рамках операції «Румянцев». Під Орлом ситуація була ненабагато кращою: на 88 тис. німецьких солдатів СРСР кинув вірну смерть близько 430 тис. військовослужбовців. Як для німців, так і для їх союзників, провал вермахту став важким психологічним, тактичним та стратегічним ударом і дало підвалини до початку відступу німецьких військ з України і відновленню радянської влади.

Для вермахту поразка під Харковом в кінці серпня виявилася не останньою. Попри плани Гітлера втриматись на Донбасі, сили Г. фон Клюге і Е. фон Манштейна були розбиті частинами ген. К. Рокосовського на річці Міус на Донбасі (Донецька обл.) [3, с. 541]. Бачачи проблему на фронті, фон Манштейн і фон Клюге звернулись до фюрера із вимогою призначити головнокомандувача Східного фронту. Проте, він відповів категоричною відмовою, і надалі зберігаючи за собою командування всіма фронтами Рейху. При цьому, Гітлер віддав наказ на утримання Донбасу як важливого індустріального регіону. При цьому він пообіцяв підвести підкріплення, проте слова фюрера залишилися лише словами, яким фон Манштейн не вірив із самого початку [3, с. 541].

Тим часом, СРСР проводив додаткові заходи із підкріплення передових частин Червоної армії. Так, лише у Харкові станом на лютий-березень 1943 року мобілізували 15 тис. осіб, а після їх закріплення у місті ця цифра кратно збільшилася [5, с. 322]. Для новомобілізованих це, фактично, означало смерть, адже вони не проходили належної підготовки та зразу кидалися в бій, а, враховуючи тактику Жукова, для них не залишалося жодного шансу. Ситуація ускладнювалася продовженням наступу англо-американських військ на Півдні Італії. Рейх опинявся у критичній ситуації, близькій до повноцінної війни на два fronti. Гітлер, дізнавшись про масштаби сил, які сталінське командування сконцентрувало в напрямку України, вилетів до Запоріжжя із візитом до штабу групи армії «Південь». І він, і верховне командування розуміли стратегічну важливість України загалом та Лівобережжя зокрема. Проте нацистське керівництво розуміло: Лівий берег Дніпра вони втримати просто неспроможні, через що фюрер, після наради із Е. фон Манштейном віддав наказ про відхід через річку [3, с. 541] з метою стримати наступ Червоної армії на «Східному валі» – величезній лінії укріплень, що простягалася від азовського узбережжя Запорізької обл. на Півдні до естонської Нарви на Півночі. Стратегічною важливістю Дніпра було підвищення правого його берега відносно лівого, що створювало значні проблеми при форсуванні. Разом із німцями, на

Правобережжя втікала чимала частина цивільних, що не бажали або відверто боялись приходу радянської влади. Тим часом, командування РСЧА досягло досить значних тактичних успіхів, і вже на середину вересня радянські солдати стояли на Дніпрі, не враховуючи відтинку фронту біля Токмака та Мелітополя, де німці зайняли оборону на р. Молочна. Саме на стійке стримування цієї лінії розраховувало німецьке військово командування аж до моменту укладення мирного договору із СРСР.

Проте, намірам Гітлера та його генералів не вдалося справдитися, і кінець вересня-жовтень 1943 року запам'ятався кривавим проривом «Східного валу». Станом на 1 жовтня радянські сили зайняли близько 40 плацдармів на Правобережжі [3, с. 542], проте всі вони виявилися занадто малими для проведення масштабної наступальної операції, а частина використовувались як приманка. У радянському генералітеті з'явилась нагальна потреба у продовженні наступу, адже вермахт з часом зумів «зрізати» виступи Червоної армії на Дніпрі та остаточно окопатися, через що подальше просування без значного залучення військ західних союзників, було б неможливим. Тому сталінське командування пішло на відчайдушний крок – масштабний наступ на ділянці від Мелітополя до Смоленська і Ржева, включно із спробами розширити плацдарми. Авантюра була досить ризикованою і могла завершитись важкими втратами, проте, як відомо, ані Сталін, ані жоден представник советської «ставки» ніколи не рахувався із людським ресурсом. Тому, вже на початку і в середині жовтня Червона армія почала велику атаку на німецькі позиції на визначеній лінії. Результат її, як не дивно, дався страшною кров'ю, проте був видимим: ще наприкінці вересня совети відбили Смоленськ та Ржев, фактично зрівнявши другий із землею [3, с. 542], 15 жовтня прорвалися на ділянці поблизу Дніпропетровська (м. Дніпро) та на південь від міста в напрямку Кривого Рогу [5, с. 323]. Якби не сили 1 танкової армії, цей прорив міг коштувати німцям не лише втрати позицій, але і значним оточенням їхніх сил. Проте, цього вдалося уникнути, прорив противника було зупинено. В подальшому совети прорвали ділянку фронту поблизу Мелітополя і

вже 28 жовтня опинилися під Херсоном. Над «Східним валом» нависла реальна загроза падіння. Це і сталося в листопаді 1943 року. При прориві німецької оборони на Дніпрі, радянське командування вирішило не рахуватися із жодними втратами та здобути нові плацдарми й розширити старі за будь-яку ціну і найкоротший час. Це пояснювалось не лише військовими, але і політичними причинами. Сталін хотів будь-що відновити контроль над Києвом до річниці Жовтневого перевороту – 7 листопада. Попри те, що його вимогу та наміри задовольнити вдалося більш, ніж у повній мірі, успіхи супроводжувалися непомірними та невиннованими втратами РСЧА.

Тим часом, із Рейхсканцелярії прийшла неприємна та, деякою мірою, страшна звістка – 3 листопада 1943 року А. Гітлер розпорядився більше не надсилати додаткових підкріплень на Східний фронт [10, с. 572]. Пов'язано це, перш за все, із кризовою ситуацією в Італії, де уряд маршала П'єтро Бадольйо уже підписав капітуляцію, а союзні сили зайняли південь країни. Також фюрер мав чітке переконання, що наявних на позиціях сил вистачить для втримання «Східного валу». Але тієї кількості військових, як показала практика, все-таки, не вистачило. Після прориву під Мелітополем частини Червоної армії остаточно відрізали сухопутний коридор між основними силами вермахту та 17-ою армією, що на той момент відступала із Кубані через Крим [3, с. 543]. Німці, таким чином, опинилися в тій же ситуації, що і совети на півострові в 1941 році. Тріщала по швах і лінія групи армій «Центр», де дивізії під командуванням ген. К. Рокосовського вже дісталися до передмістя Гомеля (Білорусь). Але все ж, не Білорусь була основною ціллю Сталіна, а, як вже зазначалося, Київ.

Для відновлення радянського контролю над містом у період кінця літа – середини осені 1943 року РСЧА здобула два стабільних плацдарми на Правобережжі неподалік від міста – поблизу Великого Букрина (на півдні) та Лютежа (на півночі) [5, с. 322]. Спершу совети намагалися розширити Букринський плацдарм, скинувши туди 1 листопада повітряний десант, проте його одразу ж зустріла 19-а танкова дивізія вермахту [3, с. 542]. Більшість бійців

вбили майже відразу, через що план прориву на півночі вирішити відтермінувати, а натомість завдати удару із Лютежа. Ідея була достатньо ризикована, адже виступ на півдні був дещо меншим за знаходився далі від Києва, через що могла провалитися. Але командувачі, все ж, вирішили піти на такий ризик. До кінця жовтня ген. М. Ватутін зумів перекинути дві армії на правий берег, і майже одразу ж після початку операції в Великому Букрині, 3 листопада, почато наступ з півдня, причому набагато вдаліший. Його результатом стало замикання кільця довкола Києва, який ще до того почали покидати нацисти. 6 листопада, у переддень святкування річниці Жовтневого перевороту, сили Ватутіна зайняли місто. Як для верхівки СРСР загалом, так і особисто для Сталіна, це був тріумф совєтської зброї. Генерал, тим часом, не гаяв ані хвилини, намагаючись недопустити локалізації прориву, і наказав танковим з'єднанням продовжувати рух вглиб німецьких позицій.

Таким чином, до 13 листопада війська повернули під контроль Радянського Союзу Київську область та чималу частину Житомирської (разом із Житомиром та Коростенем). Проте, щоб і собі недопустити локального розвалу фронту, залишкам одинадцяти дивізій, що встигли відійти із пастки та оточення в Києві, наказали почати контратаку, результатом стало відновлення влади над згаданими містами, а також Фастовом на Київщині [5, с. 323-324]. Під час наступальної операції червоноармійці бачили плоди німецького відступу – «випалену землю» на тих місцях, де, як вважали окупанти, знаходилися партизани. Більшість сіл були спустошені, а жителі – вбиті. Частина тих, хто вижив, не могли радіти тому, що радянська влада повернулася, адже оплакувала своїх загиблих або вивезених родичів та майно [3, с. 543]. Під кінець 1943 року радянські війська остаточно закріпилися на теренах Правобережжя та готувалися до нового наступу уже в 1944 році, а вермахт у той момент панічно намагався стабілізувати фронт та вибудувати стійку лінію оборони.

Як висновок, скажемо, що воєнні дії 1943 року привели до відступу німецьких військ із території півдня РРФСР (м. Смоленськ, Ржев, Курськ, Орел

та ін.), Лівобережжя України та, в кінці року, навіть до локального обвалу фронту на Правобережжі (втрата Києва, встановлення оборони на лінії Житомир-Коростень-Фастів). Також РСЧА прорвалася на центральній ділянці, вийшовши до Білорусі та організовуючи сили для проведення операції з її деокупації.

Розділ III. Воєнні дії у період 1944-1945 рр.

Становище німецької армії на Східному фронті станом на початок 1944 року можна описати як близьке до катастрофічного. У з'єднань не вистачало жодних ресурсів, ані людських, ані збройних. Генерал-фельдмаршал фон Манштейн неодноразово наголошував Гітлеру на нагальній потребі негайного відступу із Криму та решту контрольованих нацистами ділянок на р. Дніпро (зокрема Херсону) [3, с. 579]. Такий його поспіх зумовлювався результатами військових операцій ще минулого року та важких втрат після них, а також можливості повної ліквідації однієї з армій, що могла привести до прогалин у фронті. Перекинути нові частини не було звідки, адже деякі загрузли на півночі СРСР, 17-а армія і надалі блокувалася в Криму, ще деякі вже діяли в Італії. Та фюрер, незважаючи на все, для того, щоб зберегти лице перед союзниками, наказав продовжувати оборону за наявних обставин. Необхідно також пам'ятати і про проблеми в тилу.

Рух опору, особливо на сході, посилювався із кожним днем, зокрема на західноукраїнських землях, де активно діяли 3 групи спротиву: Армія Крайова, Українська повстанська армія та радянські партизани (з ними діяли також просоветські поляки – Гвардія Людова). З плином часу їх робота привела до тотального хаосу на території сучасних Заходу України та Сходу Польщі, що розладнало німецькі тили та змусило перекидати туди додаткові частини у вигляді поліцаїв та СС. Сукупність цих факторів привела в майбутньому до значних проблем на фронті та, зрештою, його прориву в Україні.

Під час однієї з розмов Манштейна із Гітлером той виказав свою лють щодо невиконання наказав та, фактично, відмовив йому в відступі та дозволі перейняти контроль над Східним фронтом та врегулювання ситуації. Впертість фюрера, як побачимо далі, досить дорого йому коштуватиме, але доти він і надалі тішив себе ілюзіями про неминучий розвал антигітлерівської коаліції та завершення війни на умовах Рейху, навіть дещо врзаних, якщо порівнювати із

1941 роком. Проте, його планам та надіям не судилося втілитися в реальності, а якраз навпаки.

Найпершим провалом нацистів на початку нового року став Ленінград. Місто блокувалося ще із кінця 1941 року, проте, через неможливість форсувати р. Нева, а також впертість так непоступливість керівника Фінляндії К. Маннергейма, сили групи армій «Північ» так і не змогли оволодіти містом. Вже в листопаді 1943 – січні 1944 року [3, с. 580] з'єднання Червоної Армії, що діяли на відтинку від Шліссельбурга до Великих Лук, почали підготовку до наступу для деблокування Ленінграда та Оранієнбаумського п'ятачка. Тут позиції Генерального штабу та А. Гітлера знову розійшлися [10, с. 572]: генералітет бачив нагальну необхідність у відведенні військ і проблемної ділянки, яку досить складно обороняти. Натомість сили, що вдалося б вивільнити, планували перекинути на південь, де супротивник уже здійснив прорив та де його якраз і необхідно стримувати. Фюрер, на противагу, бачив у продовженні стримування фронту виключно політичну мету – втримати у протистоянні Фінляндію, яка вважалася для нього надто важливою, що її втратити. Тому, попри всі спроби командування переконати головнокомандувача, а також незважаючи на особисті вагання, Гітлер розпорядився утримувати позиції поблизу міста. Це рішення потім зіграло злий жарт із німецьким угрупованням.

14 січня 1944 року, після проведення всіх необхідних підготовчих заходів, сили трьох фронтів завдали удару по німецьких позиціях [3, с. 581]. Початий наступ був настільки масованим, що командувач ленінградського угруповання Г. фон Кюхлер 22 січня поспішно вилетів на зустріч із А. Гітлером для того, щоб отримати офіційний дозвіл на відступ від с. Пушкін (колишнє Царське село), адже бачив безперспективність та, тим більше, неможливість подальшої оборони. Проте, він не просто не дав дозволу, але і передислокував туди свого незмінного «пожежника» – В. Моделя [10, с. 572]. Його завданням було якщо не відбити позиції, то хоча б зупинити наступ. Проте, генералу наказ виконати, фактично, не вдалося і фронт відсунувся аж до Пскова та Чудського озера. Атаку

РСЧА спинила тільки весна й відлига, які не дозволяли танкам адекватно рухатися та працювати. Таким чином, Німеччина втратила контроль над Невою та підступами до Ленінграда, а Й. Сталін уже 27 січня оголосив про звільнення і деблокаду міста.

В Україні, тим часом, ситуація для вермахту склалася не набагато краща. У березні 1-й український фронт розгорнув новий наступ в районі між р. Дністер та Південний Буг для розгрому німецького виступу на півдні Правобережжя р. Дніпро [3, с. 582]. Манштейн ще в січні просив фюрера відвести ці сили для стабілізації фронту та унеможливлення прориву, проте дістав жорстку відмову. Зараз він та ген. Е. фон Кляйст вирішили піти на ризикований для своєї кар'єри крок – відвести сили для недопущення їх оточення [10, с. 573]. За це вони поплатили своїми посадами, а фронт після звільнення офіцерів – новим проривом та виходом в Бессарабію. Проблемою виявився і блокований Крим, адже ген. Ф. Шернер намагався вирватися з оточення, проте безуспішно. Зрештою, він також вирішив відступити морським шляхом, втративши під час оборони та спроби контрнаступу до 80% особового складу. Останньою великою поразкою Берліна на фронті стала Волинь. Внаслідок вдалої Рівненсько-Луцької наступальної операції совети зуміли вигнати нацистів із регіону, поставивши під удар Генерал-губернаторство та територію Білорусі. Таким чином, після весни 1944 року становище німецьких збройних сил можна справді назвати катастрофічним, і операція «Багратіон» яскраво це продемонструє вже влітку того ж року.

Необхідно відзначити також і становище на окупованих територіях, де велися бої. Якщо в центральній частині України та на півночі РРФСР спротив нацистам чинився незначний, то на Волині та в Білорусі групи опору відігравали значну роль. Таких груп на різних територіях можна налічувати до трьох і про них ми вже згадували в попередньому розділі: Армія Крайова, Українська повстанська армія та радянські партизанські загони. Їхня діяльність мала вплив як на нерви німецьких окупантів, так і на їхнє забезпечення. Фактично, за їхньою

допомогою була почата неоголошена «рейкова війна», яка нищила не тільки логістичні шляхи, але і вбила до 300 тисяч представників військових формувань Рейху та його союзників [5, с. 335-336]. Також масла у вогонь доливало польсько-українське протистояння [19, с. 281], яке хоч і почало послаблюватися на Волині в 1944 році, проте мало своїми наслідками те, що ситуація в регіоні звелася до анархії, а також до того, що серед поліцаїв, фактично, не залишилося самих німців.

Також, вважаємо, варта уваги і діяльність УПА проти Червоної армії після початку «звільнення» територій, адже вони теж, деякою мірою впливали на перебіг бойових дій. Так, 29 лютого 1944 року загони УПА на Волині влаштували засідку на ген. М. Ватутіна [3, с. 581]. Під час одного із виїздів на офіцера влаштували облаву, у якій його було завдано серйозного поранення, що, зрештою, і стало причиною його смерті. Тому, можемо констатувати, що рух опору на території, де велися бойові дії, безперестанно провадив свою діяльність, завдаючи клопоту кожній зі сторін.

Уже влітку 1944 року, паралельно із проведенням операції «Оверлорд», Червона армія принесла ще одну біду для німецького фронту – операцію «Багратіон». Найбільшою проблемою, як і попереджали фюрера його генерали, стала низька концентрація та густота військ на фронті. Оскільки А. Гітлер наказав не проводити жодних відступів, стала вимальовуватися досить цікава та небезпечна для групи армій «Центр» картина: з одного боку, необхідно утримувати фронт протяжністю 2250 кілометрів майже без резервів [10, с. 593], адже більшість із них втрачені ще в 1943 році на Лівобережжі та під Ленінградом. З іншого боку, проти німецької групи армій виступали сили, що вдвічі, а то і втричі переважали їх [25, с. 400]. Сукупність цих двох факторів приводила офіцерів Генерального штабу Вермахту до лише одного висновку – наступ советів просто неминучий. Проте Гітлер не був настільки певний, адже вважав, що, попри можливий розбрат між державами антигітлерівської коаліції, вони діють за приблизно однією і тією ж тактикою – виведення союзників Рейху із

війни задля подальшого розгрому самотньої Німеччини. Сталін, чи то знаючи про цю ілюзію свого ворога, чи то просто через неочікуваний збіг обставин, але справді розпочав атаку не в напрямку Білорусі, а в Карелії проти Фінляндії [3, с. 622-623]. Радянський лідер, схоже, вбачав більшу потребу в перемозі на півночі, а вже потім перекиду військ, що вивільняться після поразки Гельсінкі, на основний фронт. Через те фюрер вважав, що має достатньо часу на підготовку. Проте, вийшло зовсім навпаки.

22 червня 1944 року, на третю річницю вторгнення Німеччини до Радянського Союзу, з'єднання Червоної армії завдали першого удару по позиціях вермахту [25, с. 401]. Для Гітлера, на відміну від генералітету, наступ став повною несподіванкою, і тоді він віддав наказ про оголошення трьох білоруських міст – Могилева, Вітебська та Бобруйська містами-фортецями, що означало необхідність їх оборони до кінця, навіть у випадку оточення. За його уявленнями, такі міста мали оборонятися місяцями, виснажуючи ресурси противника та створюючи можливості для контратаки. Варто зазначити, що така тактика справді мала своє місце у системі методів ведення війни, але середньовічної, а не періоду XX століття. Це було його досить значною помилкою, що привела до ще більшої кількості непотрібних та абсолютно недоцільних, а подекуди, і небезпечних для фронту втрат. 24 червня, після досягнення перших успіхів, до наступу долучились танкові клини під командуванням ген. Рокосовського, що мали остаточно прорвати фронт та змусити вермахт відступати. План атаки виглядав таким чином: спершу з'єднання, що знаходилися під Вітебськом, мали оточити місто, оголивши північний фланг групи армій «Центр», а разом із ним удару мали зазнати позиції під Бобруйськом, що на півдні [3, с. 623]. Поняття «північ» і «південь» розраховувалися від розташування головної цілі радянського наступу – м. Мінськ, яке теж, під кінець операції планували оточити та відновити над ним контроль. План, як виявилось, дав свої плоди. 26 червня, бачачи проблемність ситуації та будучи неспроможним більше її приховувати, командувач групи, генерал-фельдмаршал Е. Буш відправився у ставку А. Гітлера

для того, щоб особисто доповісти про становище та спробувати отримати дозвіл на відступ. Для нього все закінчилося так само, як свого часу для його колег: Е. фон Манштейна, Е. фон Кляйста та Г. фон Кюхлера – його зняли з посади, а натомість крісло командувача білоруським відтинком та групою армій «Центр» почав займати незмінний улюбленець А. Гітлера – В. Модель [3, с. 626]. Його задачею було втримати фронт, і, оскільки він користувався повагою та довірою фюрера, то домігся від останнього дозволу на відведення бодай тих військ, що залишилися, для організації бодай якоїсь оборони. А залишилось, відверто кажучи, небагато, адже 9-а армія, що перебувала якраз в центрі між двома проривами, потрапила до оточення, а її бійці були знищені або потрапили в полон. 3 липня совети вступили до Мінська [5, с. 338], звільнивши столицю БРСР та завдавши непоправних втрат німцям.

В липні наступ продовжився. Попри те, що Гітлер більше не наказував обороняти міста як фортеці (особливо, якщо вони для цього абсолютно непридатні), наступ Червоної армії вже було не спинити. Наказ про продовження атаки Жуков віддав генералам К. Рокосовському та І. Черняховському, які повели свої танкові сили далі, в напрямку Балтійського моря та Східної Пруссії [10, с. 596]. Вже 13 липня радянські війська оточили та захопили Вільнюс. На півдні в рамках плану розпочалась Львівсько-Сандомирська наступальна операція. Німці на той не могли ефективно обороняти Галичину. Окрім розгрому групи армій «Центр», в регіоні вже довгий час, як і на Волині, діяли національно-визвольні сили – ОУН та УПА і Армія Крайова. Одним із важливих виступів останньої стала акція «Буря» [19, с. 283]. Суть її полягала у тому, щоб польські підпільники розпочали повстання проти німецької влади до того, як війська Червоної Армії ввійдуть в регіон та досягнуть Львова. Таким чином вони хотіли убезпечити «східні креси» від окупації з боку СРСР та після війни домогтися збереження Польщі в кордонах станом на 1 вересня 1939 року.

Проте, цим планам не судилося втілитися в дійсність. 23 липня 1944 року танкові частини Рокосовського разом із 3-тисячним з'єднанням Армії Крайової

увійшли до міста [3, с. 628], а через чотири дні остаточно очищають його від нацистів. Після перемоги сили маршала рушили далі, в бік Перемишля, а згодом і Вісли. До кінця місяця РСЧА змогла відбити Брест-Литовськ, перейшли державний кордон між Польщею та СРСР, захопивши Люблін, а також оточили Ригу. Після захоплення Львова на декілька тижнів у місті встановилася насправді польська влада, проте потім до справи встановлення внутрішнього контролю над ним взявся НКВС (НКДБ). Не дивно, що відродження незалежної Польщі у плани СРСР не входило, а тому спеціальні службовці та агенти розпочали проведення заходів із роззброєння військових Армії Крайової та арешту офіцерів і тих, хто чинив опір даним діям [10, с. 597].

Серпень став заключним місяцем для операції «Багратіон». Станом на 1 серпня совети стояли під Варшавою, як і в 1920 році. Тільки цього разу їм протистояли не поляки, а німці. Проте, що ті, що інші не бажали бачити на вулицях міста Червону Армію. Армія Крайова уже на той час мала власний план щодо встановлення контролю над столицею колишньої Другої Речі Посполитої. Генерал Тадеуш Коморовський, який на той час перебував у Варшаві, хотів розпочати антинімецьке повстання за тим же принципом, що і в Львові – до підходу советів, але під час активного наступу. Ставку польські підпільники робили на те, що сили «червоних» прийдуть на поміч, і, зрештою, Варшавське повстання вдасться. Про потребу в його початку запевняли навіть радянські ЗМІ [19, с. 283-284]. Тому, вже 1 серпня о 17:00 Коморовський віддав наказ про початок збройного повстання.

На початку повстання у місті налічувалося до 25 тис. осіб, що взяли в руки зброю. Підпільники одразу ж зайняли «старе місто» та центральний район Варшави, проте не зуміли опанувати околиці, особливо східні, які кишіли німецькими солдатами, що мали стримувати подальший натиск Червоної армії. Найперше, що вони зробили – це напали порожні на склади із озброєнням для збільшення його кількості саме в їхніх руках. Також вони діставали бойове спорядження тоді коли відбирали його у сполоханих німців. 5 серпня 1944 року

поляки розгромили концентраційний табір, що знаходився у межах колишнього Варшавського гетто, вбили усю охорону та витягли звідти до 350 в'язнів-євреїв, які залишились та очікували на свою смерть [3, с. 647]. Реакції на повстання усіх сторін антигітлерівської коаліції значуще відрізнялись одна від одної: з одного боку, прості варшав'яни невимовно раділи початку акції Армії Крайової [19, с. 284], адже вважали, що вона ознаменує початок звільнення Польщі від нацистських загарбників, а також не дозволить Радянському Союзу зайняти всю територію країни. З іншого боку знаходився Сталін, партійна та військова верхівка СРСР, що вбачала у повстанні лише ще одну невдалу спробу відновити Другу Річ Посполиту, проте, на відміну від ситуації у Львові, совети не поспішали займати місто. Скоріш за все, це пов'язано із двома речами: по-перше, необхідність форсувати Віслу, що принесе значні втрати та клопоти на той момент; по-друге, кількість польських повстанців у Варшаві, яких потенційно необхідно було б роззброїти або знищити, налічувалося, щонайменше в декілька (від трьох до п'яти) разів більше (за різними підрахунками, під час наступу на Львів до міста увійшли 2-3 тис. бійців АК); по-третє, небажання вищого військово-політичного керівництва в кремлі допомагати потенційним «капіталістичним» супротивникам, маючи при цьому під боком кишеньковий «люблінський комітет». Тому московський керівник уже 4 серпня віддав наказ припинити наступальні дії на Віслі, зайнявши вичікувальну позицію. Ще з іншого боку знаходились західні союзники, котрі досить похмуро оцінили початок Варшавського повстання. Безпосередньо британський уряд В. Черчилля висловив свій осуд щодо початку революції без попереднього узгодження із головнокомандувачем Війська Польського ген. К. Соснковським, а місцева преса навіть не висвітлювала його перебіг [19, с. 284]. Тільки після клопотань самого генерала союзна авіація почала сприяти варшав'янам за допомогою скидання авіаційних багажів із продовольством та озброєнням, але і тут Сталін зробив свій внесок у провал повстання, адже заборонив державам-союзницям приземлятися на зайняті Червоною армією землі, а тому доводилося облітати досить велике

коло з Італії й назад. З огляду на обставини, можемо сказати, що таке становище лише ускладнювало ведення боїв для революціонерів.

Варто також відзначити вклад у повстання тих, хто не взяв до рук зброю безпосередньо як взагалі за час його розгорання, так і в перші дні. Жителі Варшави, як ми вже зазначили, бачили у даній події порятунок себе та своєї держави, тому намагалися докластись до неї, як тільки могли. У перші розпочалася добровільна мобілізація людей, і саме тоді кількість повстанців досягла позначки у 25 тис. осіб. Також кожен, хто не воював із нацистами безпосередньо, налагоджував тиллові служби: у майстернях виготовляли зброю та спорядження (зокрема автомати «Блискавиця» [3, с. 648]), а жінки приносили виготовлене на позиції повстанців, священники стали капеланами, заклади харчування стали польовими кухнями, а чимала кількість приміщень – шпиталями. Проте, попри організованість та масову підтримку повстання, нацистське керівництво все ще мало ті важелі та інструменти, що спроможні припинити навіть таку серйозну революцію. На ліквідацію заворушень відправили цілий ряд з'єднань, причому як німецьких, так і закордонних. Серед них були: Бригада Броніслава Камінського, 15-тий козацький корпус СС та бригада СС під керівництвом не менш сумнозвісного, аніж Камінський, офіцера – Оскара Дірлевангера [3, с. 649]. Такою різношерстою групою керував Еріх фон дем Баум, який пізніше відзначиться під час пронацистського перевороту в Угорщині. Вони розпочали буквально фізичне знищення Варшави та її жителів як таких, і це заохочував особисто Г. Гіммлер, чи то через те, що вважав тепер і поляків небезпечними, чи то через банальну ненависть до них за початок «бунту». Тим не менш, повстання придушувалося достатньо жорстоко. Війська СС не відрізняли цивільних від підпільників, а просто вбивали усіх підряд, при цьому цинічно вбиваючи беззахисних жінок, дітей та поранених солдатів прямо у шпиталях. Станом на 2 вересня, ген. Т. Коморовський побачив страшну картину в столиці та критичну нестачу продовольства, зброї та ліків, через що був змушений підписати капітуляцію [19, с. 285]. Лише після завершення

активної фази боїв у місті, Червона армія переступила за Віслу та розпочала «звільнення» міста.

Під час активної фази Варшавського повстання, попри загальну недовіру до Сталіна як з боку польського уряду в вигнанні, так і Армії Крайової, голова правління Станіслав Миколайчик відправився у Москву на переговори зі Сталіном [25, с. 417]. Проте, як і очікувалося, кремлівський диктатор не планував допомагати своїм потенційним суперникам і лише хотів дочекатися завершення боїв у Варшаві для того, щоб завершити розгром знекровлених німецьких частин та зайняти місто, передавши його під контроль, фактично, маріонетковому «люблінському уряду». Таким чином, літо загалом та серпень зокрема, за результатами операції «Багратіон», показали дві речі: по-перше, абсолютну неспроможність нацистів вести оборонні дії та катастрофічний стан вермахту. Тепер про потенційні переговори з позиції рівності не могло бути і мови, навпаки, мова йшла вже про виживання Рейху як такого. По-друге, справжнє обличчя та наміри Сталіна і радянського керівництва щодо розширення сфери впливу Москви у Європі. Советський керманіч чітко дав зрозуміти, що після того, як СРСР зумів бодай якось відновитися від ударів, завданих по ньому в період 1941-1942 років, кремль більше не збирався домовлятися із західними союзниками, а хотів говорити лише з позиції сили. Для союзників стало очевидно, що Сталін відтепер грав свою грою, в якій вони були явно зайвими.

Під час проведення операції «Багратіон» та висадки західних союзників у Франції, ряд німецьких офіцерів остаточно дійшли до висновку, що А. Гітлер приведе і Німеччину, і їх особисто до загибелі. Тому такі військові діячі як Клаус фон Штауфенберг, Геннінг фон Тресков, Людвіг Бек, Фрідріх Ольбріхт та інші почали розробляти план змови проти фюрера, за яким його планували вбити, а потім вести перемовини із союзниками що укладення мирного договору [25, с. 406]. Сам сценарій змови розробили на початку липня 1944 року, а за його основу взяли план «Валькірія», створений ще в 1941 році. Підготовка та проведення заходу мали відбуватися таким чином: під час наради, де знаходилися б А.

Гітлер, а, в кращому випадку, і Г. Герінг та Г. Гімлер, Штауфенберг мав закласти вибухівку (під час виконання вона знаходилася у кейсі-дипломаті), яка мала знаходитись на відстані 1-2 м від цілей. У визначений час мав спрацювати детонатор, який підірвав би бомби і покінчив із найвищими нацистськими керівниками. Опісля підтвердження успішного вбивства фюрера начальник Резервної армії Фрідріх Фромм, із яким заколотникам вдалося домовитися, розвернув би ті сили в Берліні, що підпорядковувалися йому, та знищити або піддати негайному арешту прогітлерівські військові формування та СС для унеможливлення опору з їхнього боку. Проте, вже на етапі підготовки виник цілий ряд проблем. По-перше, кількість та надійність заколотників. Перелічені вище особи – це, фактично, і були ті, хто справді підтримував та був готовий вчинити переворот. Решта тих, на кого вони покладали сподівання (вищі офіцери Е. Роммель, Г. фон Клюге та ін.) [3, с. 640-641] мали, за їх переконаннями, долучитися до путчу вже після вбивства Гітлера. Чимала частина інших службовців (Е. фон Манштейн, Г. Гудеріан, О. Ремер) або байдуже відносились до заколоту, або були противниками з різних причин. По-друге, обмеженість кола взаємодії самого фюрера. А. Гітлер на той момент не підпускав до себе нікого, окрім наближених генералів або тих, кому, на його думку, він міг довіряти. Таким чином серед усіх змовників до нього могли дістатися тільки двоє: Геннінг фон Тресков та сам Клаус фон Штауфенберг. Оскільки Тресков уже заплямував себе неуспішною спробою вбивства у березні [5, с. 340], він не міг підібратись до голови держави, а тому лише полковник мусив провести операцію. По-третє, ставлення до Німеччини західних союзників. Заколотники вірили, що у разі знищення військово-політичного керівництва Рейху та оголошення переговорів, держави Заходу підуть на укладення миру, а, може, і розвернуть разом із німцями рушницю проти Радянського Союзу. Проте, така наївність одразу розбивалась об чітку позицію Великої Британії та США. Представник Управління стратегічних служб США у Швейцарії Ален Даллес одразу оголосив заколотникам, що жодного перемир'я, ані, тим паче, мирного

договору до розгрому Німеччини не буде [5, с. 339-340]. Але, незважаючи на всі ці фактори, Штауфенберг та його поплічники вірили, що задум вдасться і вони зможуть відвернути державу від військової поразки.

Після довгих вагань щодо дати початку операції, її призначили на 15 липня [3, с. 641]. Проте, навіть на етапі виконання з'явилися проблеми. У той день разом із Гітлером не з'явилися Г. Герінг та Г. Гімлер, тому змовники вирішили її відкласти знову. Тим часом з'явилася інша біда, що могла поставити на карту всю змову – прорив та значні просування союзників у Нормандії. Після того, як Штауфенберг та його соратники дізналися про катастрофічну ситуацію в регіоні, то вирішили більше не відкладати вбивство фюрера. Остаточна дата, незважаючи на будь-які обставини та наявність або ж відсутність на наступній нараді вищих діячів Рейху (окрім відсутності самого Гітлера), визначена на 20 липня 1944 року.

Дату вибрали не просто так: саме тоді К. фон Штауфенберг мав виголосити доповідь щодо стану та готовності резервної армії [5, с. 340]. Зустріч мала відбутися у ставці головнокомандувача «Вольфшанце» («Вовче лігво») [25, с. 406]. Прилетівши до місця призначення, полковник почав негайну підготовку до операції, а саме встановлення у свій портфель двох бомб. Для нього це завдання виявилось складним із об'єктивних причин, адже після участі в африканській кампанії він втратив одну руку та око [10, с. 640]. В результаті, встановити та активувати вдалося лише один із двох зарядів, коли його викликали на нараду для доповіді. Під час доповіді Штауфенберг підклав кейс під стіл біля фюрера, і після доповіді «тимчасово» покинув кімнату, очікуючи вибуху. У визначений час детонатор спрацював, і він одразу ж вирушив до Берліна, вважаючи, що Гітлер уже мрець. Вже у столиці полковник звернувся Фромма із вимогою почати розгортання резервної армії для проведення наступної фази плану. І тут проявився останній, фатальний недолік операції: змовники не могли ніяк на сто відсотків пересвідчитись, що А. Гітлер і справді загинув [25, с. 407]. Начальник резервної армії, будучи прагматиком, відмовив у виконанні розпорядження,

посилаючись на те, що глава держави вижив і він не повірить у його смерть, поки не отримає неспростовних доказів. Вийшло так, що саме Е. Фромм мав рацію. Попри запевнення Штауфенберга, не все так сталося, як замислили заколотники. Через недостатню кількість вибухівки та вагу стола, під яким лежав портфель, А. Гітлер справді вижив, ще й, при тому, вважав власне везіння «божим провидінням» для продовження війни [3, с. 642]. Після провальної змови та надходження звістки про те, що лідер живий. Фромм не на жарт перелякався за свою власну долю, а тому вирішив негайно прибрати заколотників, щоб відвести від себе підозри. Під час виконання цих самовільних «вироків» убили самого К. фон Штауфенберга, Фрідріха Ольбріхта та Геннінга фон Трескова, аж поки на місце не прибули загони СС на чолі із Отто Скорцені. Провал заколоту ще раз запевнив фюрера у його «месіанській місії» та потребі продовжувати війну із антигітлерівською до переможного кінця або повного знищення німецької держави. Як виявиться потім, сталася якраз розгромна воєнна поразка.

Результат операції «Багратіон» виявився приголомшливим для радянської сторони: за період літа від нацистів «звільнили» повністю територію РРФСР, БРСР, Правобережжя УРСР, майже повністю зайняли західноукраїнські землі, Литву, Латвію, Естонію. Проте, такі досягнення дорого коштували: за заявами совєтів, вбитими, пораненими та взятими у полон вдалося знешкодити до 560 тисяч німецьких солдатів та офіцерів [10, с. 598]. На той же момент, за приблизними підрахунками американських посадовців одразу після наступу, в лавах РСЧА військових загинуло чи не вдвічі більше. Такі дані, знову ж таки, підтверджують активне використання командувачами Червоної армії тактики «закидання гарматним м'ясом». В подальшому прорив тільки розростався: 20 серпня «червоні» почали наступ в бік Румунії з метою захоплення Плоєшті та Бухареста і виведення королівства з війни [3, с. 675]. Врешті, 23 серпня 1944 року проти фактичного голови держави Й. Антонеску вчинили заколот під проводом короля Міхая I. Генерала заарештували, а Румунія оголосила війну Німеччині. Через 2 тижні по такому ж прикладу пішла і Болгарія, де прорадянський

«Вітчизняний фронт» влаштував переворот, а країна розпочала війну із Рейхом. Втрата одразу двох союзників та дорогоцінної для Берліна нафти ставило вермахт у вельми незручне становище – розширення фронту та додаткові військові сили, із якими необхідно боротись.

Ще однією проблемою виявилася Фінляндія. 2 вересня уряд К. Маннергейма підписав Московське перемир'я [10, с. 598] за яким країна остаточно втратила Карелію, області Салла та Петсамо (сучасна Печенга, рф). Останньою поразкою для Рейху стала Балтика. Під час боїв за Фінляндію та Румунію, Червона армія також розгорнула і наступ в бік Латвії та Естонії з метою відрізати та знищити групу армій «Північ». Спершу здавалося, що сили вдасться вивести, проте удар по Мемелю (сьогодні Клайпеда, Литва) та його захоплення привели їх до повного оточення на півострові Курляндія [3, с. 676]. Відрізання групи армій «Північ» означало фактичну втрату значних сил, що мали б захищати сам Рейх, а не залишатися на уламках Рейхскомісаріату Остланд. Разом з тим Гітлер, у своїй схибленій манері, відмовився виводити війська із «Курляндського мішка», схоже, і надалі розраховуючи на можливий контрнаступ і на те, що сили під час його проведення знадобляться саме там. В подальшому побачимо, що ці війська просто знаходилися в оточенні до кінця війни в Європі.

Тим часом жовтень не приніс для військово-політичного керівництва Рейху хороших новин, а навпаки. Після падіння Румунії та Болгарії, загроза сепаратного виходу із війни почала виходити і від ще одного, цього разу набагато ближчого в територіальному плані союзника – Угорського королівства. М. Горті чітко розумів, що продовження війни приведе його країну до знищення та безпосередньої окупації Радянським Союзом, тому негайно почав проводити таємні переговори із Москвою для підписання сепаратного миру. Позиція СРСР, яку висловив Молотов, була простою і чіткою – Будапешт має негайно припинити ведення вогню проти Червоної армії та оголосити війну Німеччині [3, с. 684], як це ще в серпні зробила Румунія. Регент був готовий виконати умови

сталінського керівництва, і вже 11 жовтня 1944 року між Радянським Союзом та Угорщиною було підписано угоду про припинення вогню. Проте, Горті не врахував двох важливих речей. По-перше, нацисти, після «зради» з боку Румунії та Болгарії, почали набагато пильніше слідкувати за тими союзниками, що в них залишились та до яких руки німецької військової та шпигунської машини могли досягнути. По-друге (що випливає з першого), керівництво в Берліні, на відміну від ситуації в Бухаресті та Софії, достатньо швидко відреагувало на нову спробу виходу союзника із війни. Вже через 4 дні, 15 жовтня [10, с. 598], війська СС на чолі з Отто Скорцені та Еріхом фон дем Бахом відправилися до Будапешта із наказом заарештувати Горті та зупинити перехід Угорщини на бік держав антигітлерівської коаліції. Операція отримала кодову назву «Панцерфауст» [3, с. 684] та мала проходити під командуванням Еріха фон дем Баха, про якого ми вже згадували при описі подій у Варшаві. При цьому, Скорцені порадив своєму колезі, що використовувати силовий метод для «упокорення» Горті недоцільно, а натомість варто натиснути через його сім'ю, а саме сина. Того ж дня нацисти схопили Міклоша Горті-молодшого та вивезли до концтабору Маутгаузен [3, с. 685]. Після цього вони відправилися до самого регента для того, щоб повідомити йому про заручника та вимоги щодо збереження його життя, а саме відмову від миру із Радянським Союзом та продовження війни на боці Німеччини. Попри настільки цинічний та загрозливий шантаж, Горті, все ж, завершив свою промову на радіо щодо підписання перемир'я із советами. У відповідь на це в Угорщині стався пронімецький державний переворот [10, с. 598]. Його виконавцями стали представники партії «Стрілохрест» (в зарубіжній історіографії фігурує як «Партія схрещених стріл») на чолі з Ференцом Салаші. Він же і захопив владу в королівстві, а Горті вивезли до Німеччини та посадили під домашній арешт. Саме таким чином Третій Рейх втратив свого останнього незалежного союзника на європейському континенті.

У подальшому становище нацистської Німеччини тільки погіршувалось. Що західні держави, що СРСР дісталися до кордонів Третього Рейху, а, отже,

війна почне точитися вже на його території. Впроваджена Й. Геббельсом через пропаганду ідея «тотальної війни» чим раз, тим більше вкорінювалася в головах простих німців, які не тільки не бажали ліквідації своєї держави, але і просто переймалися щодо власного майбутнього, адже невідомо, як із ними могли вчинити англо-американські сили або ж більшовики. До лав вермахту ставали, як по призову, так і добровільно, всі, кого німецьке керівництво могло знайти на своїх теренах. Серед них були і мовчазні противники режиму [6, с. 35-36], проте, навіть вони вважали за необхідне захищати Батьківщину від зовнішніх ворогів, адже, на їхню думку, вони воювали не за Гітлера, не за НСДАП і навіть не за Рейх – вони боронили Німеччину. Проте, як би вище військово-політичне керівництво не старалося, не вистачало ані людських, ані, тим паче, матеріальних ресурсів.

До тотальної війни в жовтні закликав і Г. Гіммлер, наголошуючи, що «Наші вороги мусять знати, що кожен кілометр, який вони прагнуть пройти в нашій країні, коштуватиме їм рік крові...» [10, с. 646]. Крім, власне, німецького відтинку фронту, на сході вермахт зіткнувся із потребою обороняти ще й Угорщину, яка стала для Берліна чимось на зразок Італійської соціальної республіки. У грудні 1944 року Червона армія, підготувавшись, розпочала новий наступ, вже з метою оточити та взяти столицю королівства – Будапешт. Совети при форсуванні Дунаю діяли за звичною тактикою – постійний, безперестанний наступ без зважання на людські та матеріальні втрати. Яскравими прикладами цього є спогади угорських солдатів та офіцерів. Один із них описував подію, яку він побачив на північ від Будапешта: «Молодий солдат із голеною головою і монгольськими вилицями лежить на спині. Воруються лише губи. Руки по лікоть і обидві ноги відірвані. Обрубки покриті товстим шаром землі, перемішаною з кров'ю і прілим листям... «Будапешт... Будапешт», – шепоче він, помираючи» [3, с. 713-714]. Під час оборони міста знову проявилася абсолютно недоречна і недоцільна непоступливість А. Гітлера. Ф. Салаші, який вже очолив Угорщину, хотів вивести війська із Будапешта задля уникнення його руйнування

та важких вуличних боїв. Проте, фюрер, у, знову ж таки, властивий для нього манері, відмовився від виведення з'єднань та наказав обороняти столицю до самого кінця. Червона армія для того, щоб уникнути непотрібного кровопролиття, до останнього залишала відкритим прохід з боку Буди на заході. Але оскільки відступу не відбулося, командування РСЧА наказало почати штурм, що і сталося 24 грудня [25, с. 441].

Варто відзначити, що вище політичне керівництво Третього Рейху (а саме А. Гітлер та Г. Гіммлер) не вірило у можливий наступ Червоної армії на будь-якій ділянці лінії фронту, а особливо – в Угорщині та Будапешті, попри те, що і представники абверу, і особисто Г. Гудеріан неодноразово говорили про його неминучість [25, с. 440]. Зокрема, що фюрер, що рейхсфюрер СС, вважали, що у совєтів нема достатніх сил, засобів та людського ресурсу для продовження наступальної кампанії, а Гіммлер взагалі назвав «грандіозним блефом». Проте, як виявилось, обманом донесення офіцерів і розвідників не були, адже в кінці грудня – на початку січня РСЧА, все ж перейшла в атаку, а стан Гітлера можна охарактеризувати як щось середнє між панікою та шаленством. В пориві люті він наказав навіть арештувати частину офіцерів, що діяли на польському відтинку фронту. Але можемо сказати, що такі його кроки були лише сигналами про його відчай, що сходилися в часі з агонією нацистського режиму та її тоталітарної держави.

Спершу, ще до початку штурму, населення столиці навіть не розуміло всього масштабу можливої катастрофи. У місті проводились передноворічні та передріздвяні приготування, на радіо звучали колядки, а угорці прикрашали ялинки смужками срібної фольги, що їх скидала англо-американська авіація для протидії та перешкоджанню нормальній роботі німецьких радарних станцій [3, с. 714]. Проте, у переддень католицького Різдва все докорінно змінилося. Сили 3-го Українського фронту вже завершили організацію повного оточення та розпочали наступ. Як для жителів, так і для військових, бій перетворився на всеохопний хаос: цивільні намагалися сховатися у підвалах або втекти з

Будапешта, проте часто опинялися під завалами або ж потрапляли під перехресний вогонь. 30 грудня совети почали проводити масовані артилерійські обстріли та авіаційні бомбардування, що не припинялися тільки діб підряд [10, с. 649]. Після цього 2 січня до виконання бойових завдань долучилися піхотні та танкові сили. 75 тисяч оточених німців та 45 тисяч угорців намагалися стримати радянський наступ. Тим часом у ставці фюрера зрозуміли масштаби можливої поразки. А. Гітлера не цікавив Будапешт як такий, цікавили його та військове керівництво нафтопереробні заводи та нафтова промисловість країни, адже вона залишилась останнім джерелом палива, доступним для Німеччини. Тому головнокомандувач наказав Гайнцу Гудеріану, який на той час обіймав посаду голови Генерального штабу вермахту, перенаправити дивізії СС «Мертва голова» і «Вікінг» з-під Варшави під Будапешт для його деблокування та втримання. Генералу ця ідея явно не сподобалась, адже передислокування означало ослаблення лінії оборони на Віслі, яка і без того вже тріщала по швах, проте він не міг зробити нічого, окрім як підкоритися наказу фюрера, адже вмовляння та раціональні пояснення на нього просто не діяли.

Цікавим є той факт, що під час бою між німцями та угорцями виникло непорозуміння стосовно питання, як не дивно, єврейського населення та в'язнів даного етносу в місті. Після початку штурму виявилось, що представники партії «Стрілохрест» уже втекли з Будапешта, а фанатики залишились обороняти його. Проте, замість того, щоб займатись власне обороною, вони шукали євреїв або ж витягували їх із в'язниць або інших установ (як-от дитячі будинки) та безжально їх розстрілювали. На значний подив радикалів, нацисти досить неприхильно ставляться до масових вбивств під час бою. Командувач німецькими силами, що знаходились у місті, обергруппенфюрер СС Карл Пфєффер-Вільденбрух наказав своїм солдатам не брати участі в подібних акціях. [3, с. 716]. В подальшому вбивства тільки продовжувались, і все зайшло настільки далеко, що у справу раз по раз втручався шведський посол Рауль Валленберг, погрожуючи саме німецьким командирам відповідальністю за вбитих євреїв. Але, навіть попри

втручання нацистів, угорці не зупинялись аж до самого взяття Будапешта Червоною армією.

Середина січня продемонструвала, що німецькі та угорські сили в Будапешті вже не мають жодної змоги вести довгу боротьбу, а взяття міста – це питання часу, притому досить недовгого його відтинку. Тому, разом із наступом на столицю, командувач військами в Угорщині, ген. Р. Малиновський наказав почати атаку на північному напрямку [3, с. 717]. Проте, це робила саме румунська армія, що підпорядковувалася йому, а суто советські сили продовжували наступ в місті. Це зроблено для того, щоб тільки сили РСЧА захопили його, що демонструє не лише нераціональне використання людського та матеріального ресурсу командувачами Червоної армії, але і їхнє недоцільне як під час війни, так і загалом марносластво. Після того, як румуни вийшли із міста в напрямку нового наступу, 17 січня, з'єднання розпочали останнє, вирішальне форсування Дунаю в межах самої столиці. До середини місяця остаточно опановано Пешт – лівобережну частину міста, після чого розпочали наступ на Буду. Цей район утримувати виявилось дещо легше через його крутіший берег та відсутність витривалого льоду, що, разом із підірваними мостами, не дозволяло кинути в бій бронетехніку та достатню кількість піхоти. Ситуація в Будапешті справді нагадувала Київ у жовтні 1943 року, за тим лише винятком, що оборонців тепер було значно менше і доставити продовольство та озброєння було просто нікому і майже ніяк, тільки за допомогою літаків, але ефективність такого постачання, як показала практика, була сумнівною, проте продовжувалась аж до 5 лютого 1945 року [3, с. 718]. Ще однією проблемою для оборонців стали масові дезертирства. Угорці, не бачачи можливості для відступу або ж змоги стримати ворога, переходили на бік советів або ж здавалися в полон. Із ними червоноармійці поводитися навдивовижу цивілізовано, не проводячи масових страт або насильницьки залучаючи до робіт. Проте, це не стосувалося цивільних. Їх «мобілізували» та використовували як допоміжні сили при наступі (для підносу боєприпасів, евакуації поранених тощо) [10, с. 650]. Почасті, виконання

таких завдань проводилося прямо на лінії вогню, що приводило до загибелі простих мешканців.

В обороні Будапешта не допомогли навіть ті угруповання, що їх передислокував Г. Гудеріан за наказом А. Гітлера. В кінці грудня до передмістя прибули з'єднання, що мали розблокувати угорську столицю та допомогти в її обороні. На початку січня німецькі сили розпочали наступ з кількох напрямків, який на початку зазнав досить значущого успіху [3, с. 717]. Корпуси СС заледве не розбили оборонні позиції противника вже в середині місяця. Але, побачивши загрозу, Родіон Малиновський віддав наказ танковим корпусам, що знаходилися неподалік ділянки можливого прориву, укріпити позиції на захід та північ від Будапешта. Як наслідок, наступ нацистів захлинувся, а деблокувати місто не вдалося.

Зрештою, після довгих та виснажливих боїв, 11 лютого оборонці Будапешта припинили чинити опір, а вже наступного дня ген. Р. Малиновський оголосив про взяття міста. Після здобуття столиці нацистські офіцери покінчили життя самогубством, а військові добивали тих німецьких солдатів, що зазнали поранень, а також «хіві» – людей, що служили в допоміжних підрозділах. Також нових нападів та злочинів зазнали угорські цивільні, що вижили після штурму столиці, зокрема жінки [3, с. 719]. Втрати під час штурму Будапешта виглядали приблизно так: близько 80 тисяч загиблими та 250 тисяч пораненими з радянської сторони та приблизно 40 тисяч мертвими й 63 тисячі полоненими у німецько-угорських сил [10, с. 654]. За час бою вбито, за різними підрахунками, 38 тисяч жителів Будапешта. Кривава бійня в угорській столиці відкрила для Червоної армії дорогу в Австрію та на Відень, а також шлях до остаточного вигнання сил Осі чи, вже на той момент, радше самої Німеччини, з території Югославії.

У той же час, коли 2-й український фронт штурмував оточений Будапешт, решта німецької армії, що знаходилась на Віслі, очікувала нового удару, який для них, на відміну від партійних керівників, здавався неминучим. За тими даними,

що військова розвідка донесла Г. Гудеріану, Червона армія нагромадила значні, навіть, можна сказати, величезні сили для наступу, що в п'ять разів переважали кількість сил вермахту як в людях, так і в матеріально-технічному їх забезпеченні [25, с. 441]. Для з'єднань, що захищали Захід Польщі та східні кордони Рейху та розстановка сил означала катастрофу та остаточний розгром. 12 січня 1945 року армії 1-го Білоруського (під командуванням Георгія Жукова) та 1-го Українського (під командуванням Івана Конєва) фронтів розпочали великий наступ, який увійде в історію як Вісло-Одерська операція.

Розпочалося все, як зазвичай, із масованого артилерійського обстрілу, що призвів до значного порідішання німецьких позицій. За ним 3-я та 4-та гвардійські армії розпочали наступ на Віслі в бік р. Одер та регіону Сілезії, який був східним гігантом Рейху. Його втрата, особливо після проведення англо-американськими військами успішної операції в західній Німеччині, паралізувала б ВПК держави, а, отже, і її можливість хоча б якось адекватно продовжувати бойові дії. У період з 12 до 14 січня активізувалися бої на всьому фронті від Кракова до Кенігсберга. Не дивно, що німецька оборона через недовгий проміжок часу не витримала танкового і піхотного натиску супротивника. Найпершими на правий берег Вісли прорвалися війська Г. Жукова, які мали негайно продовжити атаку та не дати німцям нормально відступити. На заваді цьому стали аж дві проблеми: по-перше, сама місцевість. За Віслою знаходилась іще одна, дещо менша річка [3, с. 721], яку теж необхідно форсувати, а на це потрібен дорогоцінний для РСЧА час. Саме там німці й планували створити нову лінію оборони. По-друге, погода зовсім не сприяла веденню активної наступальної операції. Середина січня запам'яталася тимчасовою відлигою та сильними дощами, що не давали можливості рухатися танкам [10, с. 664]. Проте, незважаючи на всі ці фактори, радянські офіцери, все ж, вирішили наступати далі, що, врешті, принесло успіх.

Для Гітлера початок наступу, як вже зазначалося, став справжнім шоком, а швидкий прорив ліній оборони – приводом для люті. Після проведення однієї з

нарад щодо ситуації на фронті, він поспішно повернувся в Берлін, де знову почав віддавати накази командирам, які, зазвичай, зводились до звичайної команди утримувати позиції до самого кінця. Але на той час вони вже не мали ваги, адже на момент їх донесення позиції були втрачені в кращому випадку кілька годин тому. Фюрер, при цьому, навіть не радився із Г. Гудеріаном та не ставив його до відома щодо власних дій [3, с. 722]. Генерал на той момент впав у відчай, бачачи розгром військ на Віслі та вкотре отримавши відмову на прохання вивести війська із Курляндії для підсилення Вісло-Одерського напрямку. Для нацистської армії такі дії та рішення з часом привели до доволі трагічних наслідків.

Окрім наступу в бік Одри, Червона армія завдавала ударів по Східній Пруссії, де оборонці трималися набагато краще від своїх товаришів, що знаходилися південніше. Проте, незважаючи на впертість та завзятість у стримуванні, генерали І. Черняхівський та К. Рокосовський зуміли знайти прогалину і скористатися нею сповна. До 20 січня німецькі війська в регіоні остаточно відрізали, а це означало, що для них залишилися лічені дні. Для деяких так і сталось, адже в період з 22 до 23 січня впали такі міста як Алленштайн та Ельбінг (сьогодні Ольштин та Ельблонг відповідно). Серед незайнятих великих міст залишилися лише Кенігсберг і Данциг. Їхня доля вирішиться вже в березні-квітні 1945 року.

Тим часом, наступ в до р. Одри невпинно продовжувався, поступово наближаючись до своєї цілі – промислово розвиненої Сілезії. В середині січня совети зайняли Лодзь і Краків, до 3 лютого Жуков вийшов на лівий берег ріки, зупинившись за 60 кілометрів від Берліна [10, с. 664]. Вісло-Одерська операція завершилася перемогою СРСР та розгромом вермахту на даному відтинку фронту, адже основні промислові райони (зокрема Верхню Сілезію) вдалося зайняти. Як і очікувалось, німецька промисловість не витримала такого удару зі сходу, про що говорив міністр озброєнь Третього Рейху Альберт Шпеєр: «Після втрати Верхньої Сілезії німецька оборонна промисловість більше не в змозі хоча

б якоюсь мірою... покрити потреби фронту в боєприпасах, зброї та танках... У такому разі невдовзі стане неможливим компенсувати перевагу противника в техніці...» [5, с. 359]. Тепер всім, навіть А. Гітлеру (принаймні на більш раціональному рівні) стало зрозуміло, що час нацистського керівництва близький до свого логічного завершення.

В лютому з'єднання Г. Жукова перетнули р. Одра, рухаючись за Штеттін (сьогодні Щецин). Паралельно те саме зробив і Конєв, тільки вже в напрямку до Дрездена. Метою було захоплення регіонів Померанії та Сілезії остаточно. Прорив пройшов досить гладко, а німецькі війська були більше не в змозі стримувати атаку. Червона армія за лічені дні опинялася в містах, які донедавна вважали тилowymi. Крім того, К. Рокосовський віддав наказ про початок наступальної операції в Данцигу. На відміну від інших населених пунктів, які впали в той період часу, Гданськ був містом-мільйонником, здебільшого через біженців з усієї Східної Пруссії та прилеглих до неї територій [3, с. 757]. Гарнізон разом із залишками Крігсмаріне оборонялися аж до 30 березня 1945 року, а евакуація мирного населення тривала до 22 березня. Після захоплення Данцига єдиним населеним пунктом, що міг чинити спротив, був Кенігсберг. Як високопоставлені нацисти, так і місцеве населення вважали, що історичний центр Східної Пруссії совєти ніколи не візьмуть, проте той впав уже 10 квітня 1945 року. Таким чином завершилась Східнопрусська операція, що забрала життя та залишила каліками до 581 тисячі осіб з радянського боку та 320 тисяч вбитими і полоненими з німецького [3, с. 760]. Також 11 квітня під натиском РСЧА впав Відень. Після завершення боїв у найсхіднішій частині Німеччини та захоплення «східної і південної столиць» останньою ціллю радянського наступу став Берлін.

Після всіх невдач на фронті та чергової суперечки Г. Гудеріана з А. Гітлером, генерал залишив посаду голови Генерального штабу вермахту, а його 28 березня замінив колишній аташе від Німеччини в Радянському Союзі Ганс Кребс [3, с. 771]. Це засвідчило подальшу потребу фюрера у простому виконавці

його наказів, які, зазвичай, вже навіть не доходили до позицій. Також це призначення налякало решту офіцерів, адже Кребс – чи не єдиний командувач в штабі, що не мав реального бойового досвіду, а тому справді став лише лялькою в руках голови держави. Прилаштування стало ще одним подарунком для советів напередодні атаки на столицю Рейху.

14 квітня 1945 року Г. Жуков наказав 1-й гвардійській танковій армії розпочати новий наступ [3, с. 773], який виявився останньою операцією такого масштабу на європейському континенті під час Другої світової війни. Атака розпочалась на Зієлівські висоти, де якраз і окопались рештки сил вермахту та за якими, фактично, і стояв Берлін. На півдні його мав підтримувати І. Конєв разом із сімома арміями 1-го Українського фронту. Проте, попри тактичну перевагу в рельєфі, позиції втримувати довго не вдалося, а вже 16 квітня совети дісталися до них. Проте, наступаючі сили не змогли прорватися далі через запеклу оборону з'єднань Готгарда Гайнріці [10, с. 672]. Як виявилось, на Берлін з півдня вже йшли сили ген. Конєва, і саме вони могли взяти місто найближчим часом, а 1-й Білоруський фронт так і не міг просунутись вперед. Це було зумовлено використанням Жуковим тактики, в якій він діяв, як профі – постійного наступу без врахування втрат та фактичних результатів. Запеклі бої за участю лише сил майбутнього «маршала перемоги» точилися на одних і тих же позиціях аж до 18 квітня, поки кровожерлива тактика офіцера не дала плоди. Зрештою, 21 квітня совети захопили висоти [10, с. 673]. У той же ж день генерал і віддав наказ про наступ на столицю Рейху.

Станом на 25 квітня 1945 року Берлін повністю оточили частини 1-го Білоруського та 1-го Українського фронтів. І Жуков, і Конєв розуміли, що захоплення міста надто довготривалою проблемою не буде, проте залишалося питання про те, хто це зробить. Зрештою, партійна верхівка на чолі зі Сталіним вирішила, що це має зробити саме Г. Жуков. Для нього Берлін мав стати призом за перемогу в війні. Тим часом, в нацистському Генеральному штабі та «фюрербункері» відбувався повний хаос. Кребс разом із офіцерами, що

знаходилися в Цоссені [3, с. 782], мали поспішно евакуюватися через радянський наступ. А. Гітлер, своєю чергою, дійшов до лихоманки, адже в своїх мареннях бачив як група армій «Штайнер» розпочне атаку та відновить сполучення зі столицею, проте цього не сталося, а сам ген. Фелікс Штайнер вирішив відступити та радше здатися американцям на заході, аніж виконати самовбивчий наказ головнокомандувача. 23 квітня, після отримання донесення про «зраду» офіцера, Гітлер остаточно визнав, що війну програно.

Бої в Берліні, тим часом, тільки нарастали. 27 квітня совети перейшли в наступ в районі Ландвер-каналу – частини міста, що лежала перед урядовим кварталом. Його падіння означатиме відкриття його для сил Жукова. Вже 29 квітня його з'єднання уже знаходились в даній ділянці міста і розпочали штурм Рейхстагу [3, с. 789]. Тоді ж фюрер почав готуватися до вчинення самогубства, спершу вбивши свого улюбленого песика – вівчарку Блонді. Після того, як він пересвідчився в її смерті, вже наступного дня, Гітлер та Є. Браун, його дружина, повернулися до своєї кімнати в бункері. Зрештою, після 15:15 подружжя вчинило самовбивство, Браун (вона ж Є. Гітлер) скористалася ціанідом, а А. Гітлер застрелився.

Тим часом на поверхні совети і надалі штурмували Рейхстаг, а їм, як і до того, чинили спротив вже не стільки регулярна армія, скільки фольксштурм (аналог народного ополчення) та молоді хлопці з Гітлер'югенду. Не дивно, що така оборона виявилася неефективною і 2 травня радянське Інформбюро оголосило, що столиця Рейху, м. Берлін, зайняте Червоною армією [3, с. 793]. Попри деяке продовження бойових дій на заході та півдні від міста (зокрема в Чехії), основна маса бойових дій завершилась, а 7 травня А. Йодль та 8 травня В. Кейтель були змушені підписати акт про безумовну капітуляцію Німеччини, завершивши таким чином бойові дії в Європі.

Як висновок, можемо сказати, що бойові дії Третього Рейху на Східному фронті у 1944-1945 роках остаточно показали неспроможність нацистської Німеччини вести не те що наступальні, а й оборонні операції на, здавалось би,

зручних для цього ділянках (ліси Білорусі, Карпати, р. Вісла та ін.), а також втрату вищим військово-політичним керівництвом країни контролю над становищем армії та можливості відслідковувати виконання ними наказів. Разом з тим, А. Гітлер знову намагався взяти керівництво над військом у свої руки, що приводило до ще більш катастрофічних наслідків на полях битв. Врешті-решт, постійні інтервенції фюрера у військові справи, неспроможність економіки Рейху покривати воєнні витрати, слабкий морально-психологічний стан військовослужбовців на всіх рівнях та майже безперервний наступ Червоної армії привели до остаточного розгрому вермахту та підписанню капітуляції Німеччини 7 та 8 травня.

Розділ IV. Значення бойових дій 1943-1945 рр. для результатів Другої світової війни.

Важко применшити внесок Східного фронту Другої світової війни в остаточний розгром Третього Рейху та його значення для відтягування на нього ресурсів Берліна. Як ми вже побачили, саме цей відтинок став тією ямою, в яку впала Німеччина та з якої вже не змогла вибратись.

Почнемо з того, що, на нашу думку, є чи не найважливішим у питанні військової поразки нацистської Німеччини – провал у важливих великих боях один на один із Червоною армією. Найпершим у період 1943-1945 років, як вже зазначено на початку роботи, стало грандіозне фіаско вермахту в битві під Курськом. Спроба ген В. Моделя завдати нищівного удару по радянських позиціях з метою їх відступу від Курська зіграли злий жарт із самими нападниками. Втративши чималі запаси зброї, бронетехніки та ініціативу, військові були змушені самі відступати із території південного заходу РРФСР. Крім втрати можливості знову здобути Курськ, нацисти вийшли із Орловської та Брянської областей, а пізніше, вже у вересні-жовтні, із усього Лівобережжя України. Для Рейху це стало першою серйозною поразкою з часу Сталінградської битви, а також поставила під загрозу контроль над УРСР та південним сходом Білорусі. Для союзників СРСР на заході, Великої Британії та США, провал Рейху та ,як наслідок, стягування на схід частини з'єднань, дали можливість розпочати операцію на Сицилії, що, на нашу думку, і поклало початок справжньому другому фронту ще влітку 1943 року.

Подальший наступ СРСР привів не лише до втрати Берліном контрольованих на сході земель, але і нового військового розгрому. Так як ми вже відзначали, у листопаді-грудні 1943 року РСЧА прорвала лінію оборони на Київщині, захопивши сам Київ та зайнявши позиції на лінії Коростень-Житомир-Фастів, з якої вже наступного місяця завдала нового удару, замкнувши в «котлі» біля Черкас і Корсуня [3, с. 550] та просунувшись на територію західноукраїнських земель. Даний провал створив широкий виступ в Україні від

Волині до Миколаєва, який загрожував у будь-який момент перерости в повноцінне оточення значного угруповання військ. На варто також забувати і про гарнізон в Криму, що опинився в оточенні та, зрештою, втративши майже 80% бійців, вийшов із території півострова морським шляхом. Можемо сказати, що події 1943 року підкосили Рейх та проявили перші ознаки його можливого падіння, які з часом тільки наростатимуть.

Бої в період 1944 року принесли аж ніяк не менше поразок, ніж ті, що відбулися до того. Ще в січні-лютому Червона армія остаточно відкинула німців для Ленінграда, знявши трирічну блокади міста. Більше того, як ми вже зазначали, фронт відійшов аж до Пскова. Тим часом, весна принесла відхід групи армій «Центр» із вигину Дніпра за Південний Буг під загрозою оточення. Дана операція проводилась без відома А. Гітлера, що привело до примусової відставки Е. фон Манштейна та Е. фон Кляйста [10, с. 573]. Це, своєю чергою, привело до ще більшої проблеми на фронті, адже звільнення компетентних офіцерів привело до безладного відступу.

В подальшому події Східного фронту відобразилися в рамках операції «Багратіон», що продемонструвала фактичне розкладання вермахту на сході та відтягувало сили, які вже і без того знаходилися на межі, від стримування проведеної англо-американськими силами операції «Оверлорд» [10, с. 593]. Для Німеччини це означало відкриття вже третього (хоча офіційно другого) фронту в Європі. Проведення успішної наступальної кампанії привело до втрати чималої кількості територій, людей та коштувало оточення остатків групи армій «Північ» в Курляндському «мішку». Можемо сказати, що якщо резерви в Рейху станом на червень лише вичерпувались, то вже в серпні їх не залишилось взагалі. Також Берлін втратив двох союзників: спершу Румунію та її нафтові родовища, а потім і Болгарію. Для нацистів це автоматично означало розширення фронту та нові територіальні та матеріальні втрати, які замінити вони не могли жодним можливим чином.

Осінь на сході принесла нові поразки. Найперше – це вступ советів до Угорщини, що ставило вже під загрозу її лояльність, а також вихід із бойових дій Фінляндії та підписання Московського перемир'я [10, с. 598]. Можлива втрата Угорщини з її нафтовими промислами підштовхнула нацистів до військового втручання Рейху у внутрішні справи Будапешта та участі в державному перевороті. Проте, це не врятувало ані німців, ані угорців від неминучої поразки на території країни. Уже в грудні 1944 – лютому 1945 року Червона армія штурмом взяла столицю королівства, відібравши у нацистської держави останнє джерело палива, а разом з ним і рештки промисловості, захопивши Сілезію в тому ж січні-лютому в рамках Вісло-Одерської операції. Мусимо відзначити, що попри перебільшення Сталіном важливості наступальних кампаній Червоної армії у контексті допомоги західним союзникам [3, с. 721], саме Східний фронт відволікав чималі сили вермахту в той час, як західні союзники просувалися в Рейнській області та півдні Німеччини.

Останніми поразками Третього Рейху на сході, що і визначили його подальшу долю, стали Східнопрусська та берлінська операції 1945 року. Тут остаточного удару нанесли як по остатках вермахту, так і по морально-психологічному духу супротивника. Із виходом Червоної армії за Одру та взяттям Кенігсберга по всій території, що залишалася підконтрольною нацистам, зрозуміли, що час для існування їхньої держави, врешті-решт, вичерпано. Проте, це не заважало німецьким збройним силам і надалі чинити опір, хоча, про яку-небудь його ефективність на той момент вже не могло бути й мови. Захоплення Берліна та вихід сил антигітлерівської коаліції на р. Ельба, а разом з нею і славнозвісна зустріч американських та советських військових ознаменували їх остаточну перемогу над Третім Рейхом спільними зусиллями.

Як висновок, маємо сказати, що внесок бойових дій на Східному фронті в період 1943-1945 років зробив значний внесок у воєнний розгром Третього Рейху як такого та допомогу західним союзникам у проведенні їх бойових операцій. Безумовно, якщо б не існувало загрози з заходу, війна з Німеччиною могла б

розвернутися за зовсім іншим сценарієм і роль Східного фронту аж ніяк не була, як висловлювався Г. Жуков «вирішальною», проте і тут свою лепту в боротьбу з Берліном та спільну перемогу радянські військові, все ж, внесли.

Розділ V. Місце питання воєнних дій 1943-1945 рр. у шкільному курсі історії.

Станом на сьогодні, питання бойових дій нацистської Німеччини під час Другої світової війни, переконані, відображено у підручниках у такому обсязі, в якому максимально можливо для успішного вивчення та розуміння їх учнями. Проте, через специфіку реформи Нової української школи, вважаємо, варто проаналізувати зміст та вміст матеріалу. Для цього обрано два посібники: «Всесвітня історія» під авторством Гісема О. В. та Мартенюка О. О. та «Історія: Україна і світ» авторства Мудрого М. М. та Аркуші О. Г.

В підручнику «Всесвітня історія» досить детально, як для навчального посібника, розглянуто бойові на Східному фронті. Частина тексту в ньому (як-от у параграфі 32 [11, с. 150]) присвячена виключно бойовим діям у 1944 році, що може позитивно вплинути на обізнаність учнів у даному питанні. Проте мусимо відзначити ряд помилок у матеріальній частині. Найперше, невідповідність тих даних, що знаходяться в підручнику із реальними фактами (зокрема, переплутані або неправильно вказані деякі дати, події, прізвища, топоніми та назви країн [11, с. 141, 151, 153]). Також варто відзначити досить велику кількість інформації, що надається, проте ми не можемо із впевненістю сказати, що такий його обсяг учні зможуть осягнути та запам'ятати. У тексті іноді трапляються повторення фактів, які, на нашу думку, недоцільно розміщені у деяких місцях. Крім того, у параграфі наведені довідки як додатки до наповнення, проте, на відміну від інших підручників, у ньому не наведено жодних наукових думок фахових спеціалістів, що може ставити під деякий сумнів саме його наукову цінність. Із позитивів можемо навести те, що для, фактично, всіх специфічних у контексті питання термінів є пояснення та історичні приклади до них. Також попри деякі недоречні включення, матеріал поданий структуровано й, у випадку якісно проведеного уроку, може бути засвоєний учнями. З огляду на все перераховане, можемо сказати, що підручник «Всесвітня історія» має декілька прогалин у питанні викладу матеріалу, проте, в цілому, він був придатний до використання у момент

його написання, а саме в 2018 році. На даний момент, через переосмислення цілої низки фактів та тверджень, особливо після 2022 року, підручник, на нашу думку, є застарілим та не може використовуватись для викладання предмету в шкільному курсі.

У підручнику «Історія: Україна і світ» питання розглядається більш поверхнево, аніж у попередньому випадку. Це можна пояснити специфікою дисципліни та, відповідно, підручника. Проте, на нашу думку, в посібнику відсутня перенасиченість фактами, що набагато краще вплине на процес сприйняття та запам'ятовування матеріалу учнями. Також, на відміну від минулого підручника, у цьому нема ані логічних помилок, ані прогалин у матеріальній частині. Крім того, текст написаний у більш сучасній парадигмі та з відповідною термінологією. Це, вважаємо, не дасть вихованцям у майбутньому сформувати викривлену картину бойових дій на Східному фронті та про радянську державу і Третій Рейх. Важливим є й те, що подекуди автори наводять професійні аналітичні думки деяких вчених та спогади очевидців як додаткову інформацію, що надасть змогу потенційно поглибити знання учнівства [15, с. 270]. Тому можемо констатувати, що підручник придатний до використання в закладах загальної середньої освіти з погляду наповнення, його кількості та способу викладення матеріалу станом на сьогодні, незважаючи навіть на те, що він створений тоді ж, коли й попередній посібник – у 2018 році.

Крім того, вважаємо за потрібне розглянути випадок використання проблеми в шкільному курсі історії в контексті викладання в межах вибіркової дисципліни. Станом на сьогодні, на нашу думку, є можливість розробки впровадження матеріалу для профільної школи як у межах більших курсів, так і окремим навчальним предметом. У першому випадку варто розглянути варіант інтеграції питання воєнних дій Рейху на Східному фронті в дисципліну, присвячену військовій історії як світового масштабу, так і України безпосередньо. Також, частково зачіпаючи дану тему, можна впровадити її у

систему навчального предмету, що стосується вивчення історії винаходів, зокрема озброєння.

Як окремий предмет, вважаємо, дане питання ввести в шкільний курс вивчення історії неможливо. Проте, як окрему дисципліну можна вивести саме бойові дії на Східному фронті протягом всієї німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Це відкриває простір для розширення та поглиблення знань учнів із даної проблеми, виходячи за рамки лише курсу всесвітньої історії.

Як висновок, можемо сказати, що частина сучасних підручників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України, справді дає учням розуміння військових подій на Східному фронті, яке можна вважати актуальним станом на сьогодні та яке не спотворює науковий фактологічний матеріал. Також у проблеми є потенціал для розвитку в межах вибіркових дисциплін, причому як складова їх частина, так і окремий навчальний предмет.

Висновки

У підсумку скажемо, що під час проведення дослідження змогли більш глибоко та широко розглянути питання бойових дій Третього Рейху на Східному фронті в період 1943-1945 рр.

За результатами роботи вдалося виконати низку завдань, серед них: з'ясували причини провалів нацистської Німеччини на Східному фронті та їх наслідки; визначили основні принципи воєнної діяльності німецького генерального штабу та вплив його наказів на хід воєнних дій у досліджуваній період; проаналізували основний хід подій на радянсько-німецькому фронті та їх внесок у перебіг та завершення Другої світової війни в Європі; дослідили особливості перебігу завершального етапу війни (1944-1945 рр.), причини деяких катастроф на фронті та їх впливом на процес військового розгрому Рейху; прослідкували основний хронологічний хід воєнних дій Німеччини в визначений період; змогли зацентувати увагу на тих боях, що безпосередньо привели до поразки Берліна як у тактичній, так і в стратегічній площині.

Відзначимо, що під час дослідження досягли такого висновку, що Третій Рейх у період 1943-1945 рр. уже програвав війну на сході та його повний розгром був лише питанням часу. Попри зяттий опір, нацисти не мали ані матеріальної, ані військової можливості здобути перевагу над державами антигітлерівської коаліції. Крім того, вдалося виявити, що далеко не завжди воєнні плани справді доходили до погодження між офіцерами та А. Гітлером, а почасти просто надавалися останнім як вказівка «згори» із вимогою виконати за будь-яку ціну, що, іноді, не видавалося можливим. Перебрання фюрером на себе посади верховного головнокомандувача із правом останнього рішення привів до ряду тактичних помилок, які в стратегічній перспективі переросли до обвалу фронту (як-от під час імплементації плану «Цитадель» та оборони в рамках радянської операції «Багратіон»).

Також варто відзначити вплив радянських операцій на хід війни. Постійний наступ без урахування втрат приводив до неможливості організації

вермахтом адекватної стабільної оборони, що приводило до постійних відступів та значної кількості загиблих. Разом з тим, постійні атаки давали свої плоди, а фронт невмолимо рухався на захід аж до Берліна.

Через неспроможність повітряних та протиповітряних сил Німеччини ефективно протидіяти державам антигітлерівської коаліції дорого відзначалася на державі, через що та зазнала масштабних бомбардувань і, як наслідок, втрачала критично необхідні для себе промислові потужності як в рамках виробництва товарів народного вжитку, так і у військово-промисловому комплексі. Важливою роль у поразці нацистського режиму відіграла і сама постать А. Гітлера, який досить часто, навіть сам того не розуміючи, ставив палиці в колеса своїм офіцерам та армії, що приводило до тих поразок і втрат, яких потенційно можна було уникнути. Дані прорахунки привели Німеччину до розрухи та повного розгрому, а також самогубства або арешту вищого військово-політичного керівництва країни.

Зазначимо також, що відступ та поразка Рейху характеризувалися агонією на окупованих територіях. Звірства, що їх вчиняли нацисти та їх союзники, були, почасти, актами відчаю або ж результатами божевільної діяльності фанатиків, яких іноді самі ж німці в моменти запеклих боїв намагалися привести до тями та нагадати, звідки на той момент йшла справжня загроза. Та, попри все, злочини проти простого місцевого населення залишилися в пам'яті тих, хто їх пережив, досить надовго та стати проблемами у подальших відносинах між Берліном та державами Центрально-Східної Європи.

Також, на нашу думку, вдалося оцінити реальний внесок бойових дій Третього Рейху на Східному фронті у його розгром під кінець Другої світової війни. Постійний наступ Червоної армії виснажував ресурси вермахту, які той міг задіяти на інших ділянках зіткнення, до прикладу в Італії чи Нормандії. Таким чином, західні союзники могли набагато більш вдало проводити наступальні операції в Франції та на Апеннінському півострові та «затиснути» Німеччину в лещатах двох фронтів.

Переконані, що дане дослідження може в майбутньому стати частиною історіографічної бази для подальших вивчень, а отже, і наступних робіт із цього або ж суміжних питань, адже проблема досить обширна та досі викликає інтерес у наукових колах. Крім того, із розсекреченням чим раз, тим більшої кількості нових матеріалів у контексті Другої світової війни, дослідження може стати також частиною підґрунтя для переосмислення подій 83-річної давнини та владнання низки питань, що і досі залишаються невирішеними.

Список використаних джерел

1. Бергстрем К. Багратіон до Берліна: Останні повітряні бої на Сході: 1944–1945. Вейбрідж: Ian Allen Pub, 2007. 144 с.
2. Бівор Е. Берлін. Падіння – 1945. Пер. Староста О. Київ: Лабораторія, 2026. 576 с.
3. Бівор Е. Пер. Горбатько В. Друга світова війна. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2022. 848 с.
4. Бобилєва С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. 523 с.
5. Борисенко О. Гітлер. Невивчений урок історії. Київ: Гамазин, 2022. 396 с.
6. Борн П. Смертник Східного фронту. 1945. Агонія III Рейху. Київ: Видавництво «КНТ», 2025. 226 с.
7. Вахтанг К. Друга світова війна. Непридумані історія: (не) наша, жива, інша. Харків: Vivat, 2018. 304 с.
8. Війна і міф. Невідома Друга світова, 1939–1945. / І. Біге, С. Бутко, В. В'ятрович; Український інститут національної пам'яті. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272 с.
9. Гайке В-Д. Українська дивізія «Галичина». Тернопіль: Видавництво «Мандрівець», 2025. 208 с.
10. Гейстінгс М. Пер. з англ. Ключко Р. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 752 с.
11. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класів закладів загальної середньої освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 176 с., іл.
12. Документальні матеріали зі всесвітньої історії: Практикум для студентів. Ніжин, 2000. 196 с.
13. Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939–1945 рр. Навчальний посібник. Харків: РА, 2001. 335 с.

- 14.МакКін Д. І сталася тьма. Рузвельт, Гітлер і західна дипломатія напередодні війни. Київ: Лабораторія, 2022. 400 с.
- 15.Мудрий М. М., Аркуша О. Г. Історія: Україна і світ: (інтегрований курс, рівень стандарту): підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2018. 288 с.: іл., карти.
- 16.Стадгардт Н. Мобілізована нація. Німецька війна 1939–1945. Київ: Лабораторія, 2025. 762 с.
- 17.Плохій С. Забуті покидьки східного фронту. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 320 с.
- 18.Плохій С. Ялта. Ціна миру. Харків: Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2019. 304 с.
- 19.Польща: нарис історії. / під ред. Менджецького В., Брацисевича Є. Пер. з пол. Сварник І. Варшава: Інститут національної пам'яті – Комісія переслідування злочинів проти польського народу, 2015. 367 с.
- 20.Пономаренко Р. Бойова група «Байерсдорф» Тернопіль: Видавництво «Мандрівець», 2021. 104 с.
- 21.Пономаренко Р. Українські юнкершафти: підготовка українського офіцерського корпусу у військових СС. Тернопіль: Видавництво «Мандрівець», 2020. 352 с.
- 22.Ріс Л. Аушвіц. «Остаточне рішення» нацистів. Київ: Лабораторія, 2022. 360 с.
- 23.Ріс Л. Голокост. Нова історія. Київ: Лабораторія, 2022. 440 с.
- 24.Ріс Л. За лаштунками війни. Сталін, нацисти і Захід. Київ: Лабораторія, 2023. 464 с.
- 25.Ріс Л. Пер. З англ. Диса К. Гітлер і Сталін. Тирани та Друга світова війна. К., 2020.
- 26.Роєнко В. Друга світова війна: 1939-1945 роки. Київ: Рада, 1994. 126 с.
- 27.Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіним. Львів: Човен, 2026. 688 с.

- 28.Трубайчук А. Друга світова війна. Київ: Наукова Думка, 1995. 192 с.
- 29.Хаффнер С. Гітлер. Примітки до біографії. Буча: Видавництво Жупанського, 2018. 176 с.
- 30.Adair P. Hitler's Greatest Defeat: The German Collapse, 1944: Canelo History, 1994. 282 с.
- 31.Altner H. Berlin Dance of Death. Havertown: Casemate Publishers, 2007. 256 с.
- 32.Bellamy C. Absolute War: Soviet Russia in the Second World War: Knopf Doubleday Publishing Group, 2008. 880 с.
- 33.Berezhkov V. At Stalin's side: his interpreter's memoirs from the October Revolution to the fall of the dictator's empire. Secaucus: Carol Pub. Group, 1994. 436 с.
- 34.Beriia S. Beria, my father: inside Stalin's Kremlin. London: Duckworth, 2001. 438 с.
- 35.Christopher Andrew and Vasiliy Mitrokhin, The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West. London: Penguin, 2000. 1058 с.
- 36.Christine Hatt. World war II. 1939–45. Hildenborough: Cherrytree Books, 2020. 64 с.
- 37.David M. Glantz and Jonathan M. House. The Battle of Kursk, Lawrence: The university of Kansas, 1999. 518 с.
- 38.David M. Glantz. When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler. University Press of Kansas, 2010. 568 с.
- 39.DietmarSuss&Winfried Suss. Das dritte Reich Aufsteig und Fall des Reiches. / пер. з нім. Жирнова О. Харків-Бєлгород. Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. 400 с.
- 40.Erickson J. The Road to Berlin: Stalin's War with Germany, vol. 1: Weidenfeld, 1983. 898 с.
- 41.Erickson J. The Road to Berlin: Stalin's War with Germany, vol. 2: Weidenfeld, 1983. 898 с.

42. Erich von Manstein. *Lost Victories: The War Memoirs of Hitler's Most Brilliant General*. Minneapolis: MBI Publishing Company, 2004. 592 c.
43. Frank Kurowski, *Panzer Aces*, Winnipeg: J.J. Fedorowicz Publishing, 1992. 480 c.
44. Gilbert M. *The Second World War*. London: Orion, 2009. 928 c.
45. Guderian H. *Panzer Leader*. London: Penguin Publishing Group, 2009. 383 c.
46. Hilberd R. *The Destruction of the European Jews: Third Edition*. New Haven: Yale University Press, 2003. 1426 c.
47. Kershaw I. *The End: Hitler's Germany, 1944–45*. London: Penguin Publishing Group, 2011. 609 c.
48. Moorhouse R. *Berlin at War*: Basic Books, 2011. 368 c.
49. Operation Order No. 7 – Directive For Further Operations By Army Group A, Army Group South, And Army Group Centre. URL: https://der-fuehrer.org/reden/english/Adolf%20Hitler%27s%20War%20Directives.pdf?utm_source=chatgpt.com
50. Order Of Chief Of The High Command Of The Armed Forces Concerning Preparations For The Defence Of The Reich. URL: https://der-fuehrer.org/reden/english/Adolf%20Hitler%27s%20War%20Directives.pdf?utm_source=chatgpt.com
51. Orders For Defences In The Southeast. URL: https://der-fuehrer.org/reden/english/Adolf%20Hitler%27s%20War%20Directives.pdf?utm_source=chatgpt.com
52. Reference: Reorganisation Of Command Authority In The Area Of Army Group North. URL: https://der-fuehrer.org/reden/english/Adolf%20Hitler%27s%20War%20Directives.pdf?utm_source=chatgpt.com
53. Roper T. *The Last Days Of Hitler*. London: Pan Macmillan, 2013. 288 c.
54. Rudolf Lehmann, *The Leibstandarte*, vol. III, Winnipeg: J.J. Fedorowicz Publishing, 1993. 348 c.

- 55.Sander H. BeFreier und Befreite: Krieg, Vergewaltigungen. Munich: Kinder, 1995. 234 c.
- 56.Subject: Employment Of The Germanic Folk Militia. URL: https://der-fuehrer.org/reden/english/Adolf%20Hitler%27s%20War%20Directives.pdf?utm_source=chatgpt.com
- 57.Taylor F. Dresden: Tuesday, February 13, 1945. London: HarperCollins, 2004. 544 c.
- 58.The Leader Issued The Following Order On 19th March, 1945. Subject: Demolitions On Reich Territory. URL: https://der-fuehrer.org/reden/english/Adolf%20Hitler%27s%20War%20Directives.pdf?utm_source=chatgpt.com
- 59.The Leader's Order On The Organisation Of Command In The Separated Areas Of Northern And Southern Germany. URL: https://der-fuehrer.org/reden/english/Adolf%20Hitler%27s%20War%20Directives.pdf?utm_source=chatgpt.com
- 60.Ungvary K. Battle for Budapest: 100 Days in World War II. London: I. B. Tauris, 2011. 366 c.
- 61.Wladyslaw Bartoszewski. Abandoned Heroes of the Warsaw Uprising. Krakow: Biały Kruk, 2008. 128 c.